

СТАНОВЛЕННЯ ЕЛЕКТОРАЛЬНОЇ СОЦІОЛОГІЇ В УКРАЇНІ ТА ТРАДИЦІЯ ВИВЧЕННЯ ВИБОРЧОЇ ПОВЕДІНКИ У КРАЇНАХ РОЗВИНУТОЇ ДЕМОКРАТІЇ

The paper is focused on the problem of the development of the electoral sociology in Ukraine in the context of the Western sociological tradition. There have been distinguished two main streams of understanding voting behavior which concentrate the variety of theoretical models – rational choice and manipulative ones. On the base of the analysis of the data or survey has been conducted in the time of president's electoral campaign, there has been shown the peculiarities of the motivation of the Ukrainian voters comparing with westerners and has been stressed the necessity to elaborate the adequate explaining models.

У статті розглядаються перспективи становлення електоральної соціології в Україні у контексті західної соціологічної думки. Виділено два основні пояснювальні принципи, що навколо них концентруються моделі виборчої поведінки – раціонального вибору та маніпулятивна. На основі аналізу даних опитувань громадської думки під час президентських виборів показані особливості мотивації українського виборця у порівнянні із західними та наголошено на необхідності вироблення інших моделей, які б адекватно описували та дозволяли передбачити виборчу поведінку українських громадян.

Ключові слова: електоральна соціологія, виборча поведінка, виборча мотивація, теорії раціонального вибору, теорії маніпулювання, президентські вибори в Україні.

Електоральна соціологія у нашій країні хоч і найбільш молода галузь соціологічної науки, проте розвивається найбільш швидкими темпами. Причини концентрації уваги саме на цій проблематиці банальні: на соціологічні дослідження, як і на науку взагалі, катастрофічно не вистачає коштів, але на електоральні опитування під час виборів завжди знаходяться замовники, причому часто (залежно від місця патрона у рейтингах) ці дані дозволяють оприлюднювати – чи під час виборів чи після них. За десять років, починаючи від перших змагальних виборів, що відбувалися ще за часів Радянського Союзу у 1989-90рр., наші провідні соціологічні служби набували досвіду, засвоювали і вдосконалювали вироблені у світовій практиці методики збору даних і під час останніх парламентських (1998р.) та президентських (1999р.) довели свою здатність працювати на рівні світових стандартів, правильно спрогнозувавши партії, що увійдуть до парламенту та фіналістів президентських перегонів. Саме в Україні уперше на обширах СНД під час виборів 1998 року службою СОЦИС на замовлення Фонду “Демократичні ініціативи” був проведений exit- poll – опитування у день виборів на виборчих дільницях, що отримав високе визнання закордонних спеціалістів, особливо якщо зважити на надзвичайно стислий час підготовки, відсутність досвіду та даних виборчої статистики [1].

Отже, за десять років соціологічні служби – як загальнонаціональні, і так і місцеві, у регіонах, накопичили великі масиви даних електоральних опитувань. Проте ці емпіричні дані й досі не знайшли необхідного теоретичного осмислення до того рівня, щоб можна було казати про оформлення цього напряму досліджень у відповідну галузь соціологічного знання, яке тільки й може стати предметом академічного викладання. Звичайно, у соціологічній літературі можна знайти чимало цікавих, змістовних статей, присвячених розглядові різних аспектів виборчої проблематики – назовемо праці Валерія Хмелька, Володимира Полторака, Олега Петрова, Миколи Слюсаревського, Володимира Паніотто, Євгена Головахи, Олександра Стегнія, Ольги Балакиревої, Олександра Яременка та інших. Цього року з'явилася перша монографічна праця Олександра Вишняка, присвячена обґрунтуванню електоральної соціології як окремої дисципліни [2]. Проте в основному вони

присвячені або викладенню певного фактажу або з'ясуванню прогностичних можливостей соціологічних опитувань, тобто все ж зосереджені на певних злободенних питаннях. Справжньою "білою плямою" вітчизняної електоральної соціології є відсутність узагальнених моделей, які б брали на себе функцію не лише констатації, а й пояснення закономірностей виборчої поведінки населення, що дало б можливість певною мірою прогнозувати її у майбутньому.

У такій ситуації видається заманливим звернутися до західної теоретичної традиції і запозичити розроблені там моделі електоральної поведінки так само, як був запозичений і успішно упроваджений методичний інструментарій та технологія емпіричних опитувань. Принаймні очевидно, що будь-яке викладання електоральних питань неможливе без розгляду пояснювальних теоретичних моделей. Проте наскільки правомірно і до якої міри застосування цих схем до українських реалій? Наша стаття й присвячена розгляду мотивів і чинників електорального вибору українського населення у порівнянні із пояснювальними моделями, що найбільш розповсюджені у західній (перш за все англomовній) соціологічній традиції.

Західна традиція електоральної соціології

Електоральна соціологія на Заході нараховує принаймні більш ніж півстоліття. Початок емпіричного вивчення електоральної поведінки зазвичай датують від 1944 року, від праці Паула Лазарфеля та його колег [3] з Бюро прикладних соціальних досліджень Колумбійського університету, де були викладені розвідки польових досліджень, проведених у штаті Нью-Йорк під час президентської кампанії 1940 року. Проте самі емпіричні електоральні опитування були упроваджені у практику ще раніше і пов'язані насамперед із ім'ям Джорджа Геллапа, який у 1936 році передрік перемогу Рузвельта і вірно передбачив результати президентських виборів у 1936, 1940 та 1944 роках. До речі, саме електоральні дослідження дали могутній поштовх розвитку емпіричного вивчення громадської думки, адже саме результати виборів можуть слугувати єдиним "критерієм істинності" опитувань, відповідності застосованих методів та інструментарію. І невдача того ж Геллана у 1948 (як і інших соціологічних служб, які передрікали перемогу на президентських виборах не Трумену, а Дьюї), стимулювало до перегляду та вдосконаленню інструментарію: зокрема, саме ця невдача призвела до заміни квотної вибірки на випадкову.

Відтоді електоральні дослідження перетворилися на потужну, розгалужену і багатовекторну галузь соціологічної науки. Комп'ютерний довідник у бібліотеці Гарвардського університету видав понад 4 тисячі наукових праць. Правда, основна маса публікацій з цього потоку припадає на "case studies", тобто висвітлення конкретики виборів у своїх країнах. Щодо загальнотеоретичних моделей електорального вибору, чимало дослідників взагалі вважають подібний підхід неправомірним, аргументуючи це тим, що електоральна поведінка на виборча поведінка вирішальною мірою залежить від національно-специфічних інституціональних правил. Така точка зору справді має певний сенс, адже зрозуміло, що мотивація і рівень участі у виборах буде різною у країнах, де законодавчо встановлена обов'язкова участь у виборах, добровільна чи попередня реєстрація виборців. Очевидно також, що відрізнятиметься мотивація вибору у країнах із суто партійною чи мажоритарною виборчою системою.

Проте правомірно буде також виділити певні, найбільш загальні, принципи і чинники, якими керуються люди, приймаючи електоральне рішення. Усю різноманітну літературу, присвячену виявленню мотивації голосування, можна поділити на два основних потоки: теорії, що ґрунтуються на принципі раціонального голосування, коли вважається, що принаймні основна маса виборців приймає рішення, керуючись певними об'єктивними чинниками, які піддаються узагальненню і передбаченню, і маніпулятивні теорії, котрі виходять з тези, що голосування залежить від ситуативних впливів, і, отже, не може бути раціонально передбачене.

Раціональна і маніпулятивна традиція електорального вибору

Теорії раціонального голосування ("Rational Choice"), за усієї різноманітності,

виходять з принципу раціональної поведінки людей, які діють, переслідуючи свої власні усвідомлені інтереси і очікують певного зиску від того, на що тратять свої час та зусилля. Причому цей зиск не обов'язково розуміється у вульгарно-матеріальному сенсі: це може бути й усвідомлення виконаного обов'язку, підтримки певної політичної сили тощо. Сюди ж відносяться численні теорії за принципом "issue voting", тобто "голосування за проблемами", "тематичне голосування" – коли люди свідомо підтримують ту політичну силу, чії програмні установки відповідають її поглядам.

Найбільш поширеними у традиції раціонального голосування є економічні пояснення електорального вибору, що були започатковані виданою у 1957 році працею Ентоні Даунса "Економічна теорія демократії" [4].

У західній літературі часто цитується як класична фраза Кея [5, с.31] про те, що вибори дають можливість виборцям відігравати роль "раціонального бога покарання або винагороди".

Економіка (загальна економічна ситуація, рівень безробіття, інфляція, податки, соціальні програми тощо) становить фокус інтересів виборців. Погіршення економічної ситуації означає, що уряд не справився із своїми обов'язками і має бути змінений. У літературі люблять згадувати ситуацію з виборчої кампанії Рональда Рейгана, який у 1980 році, виступаючи у загальнонаціональних дебатах, звернувся до виборців: "Коли ви будете приймати рішення, ви повинні запитати себе: Чи краще вам живеться, ніж 4 роки тому?" Вважають, що це допомогло йому через 7 днів виграти змагання.

Проте щодо ролі економічних чинників в електоральному виборі, думки дослідників розходяться. Одні вважають, що виборці голосують, виходячи з "власної кишені", тобто власної економічної ситуації. Інші тримаються точки зору, що більш істотним є загальна економічна ситуація в країні – на підйомі чи на спаді.

Більше того, порівняльні дослідження у розвинутих індустріальних країнах засвідчили, що електорат не завжди віддає належне успішним керівникам, обираючи їх конкурентів навіть тоді, коли ситуація у країні стабільна чи навіть покращилася. Так, порівняльне дослідження Пайелла та Віттена 19 розвинутих країн за такими економічними показниками, як інфляція та безробіття, засвідчило, що чим більше країн залучаються до порівняння, тим менше очевидним стає зв'язок між голосування і функцією схвалення [6]. Проте у чому згодні майже усі автори, так це у тому, що погіршення економічних показників майже автоматично призводить до зміни влади на чергових (або позачергових) виборах. Тобто електорат зазвичай виступає "богом покарання", а от нагорода випадає не завжди. Причому "каральні" санкції, як свідчать опитування, найсильніше діють там і тоді, де і коли рівень безробіття та інфляції вищий – у періоди кризи і у країнах, які потерпають від економічної депресії.

Проте не лише економічні чинники впливають на рішення виборців. "Issue voting" – "голосування за проблемами" – також йде у руслі раціонального вибору. У кожній країні є найбільш гострі питання, які по-різному сприймаються людьми. Скажімо, у США до таких питань, які носять загальнонаціональний характер і ділять націю на протилежні табори, відноситься право на аборт. Такі проблеми у демократичних країнах перебувають у центрі уваги громадської думки і постійно перебувають у центрі дискурсу у мас-медіа, отже, від кандидатів і партій вимагають чітко визначити позицію, залежно від чого виборець приймає своє рішення. У різних країнах ці питання різні – це може бути майбутнє ядерної енергетики, евтаназія, ставлення до клонування людини тощо. Але певна визначеність кандидатів на обрання з цих питань є істотною для рішення виборців.

У руслі теорій раціонального вибору є також голосування "за звичаєм" ("Habitual voting"). У суспільствах з довгою історією виборів складаються певні традиції, коли ті чи інші соціальні групи (люди різних класів, соціального статусу, раси, статі тощо) традиційно схильні підтримувати певні партії. Ця традиція "успадковується" у родині, передається через політичну соціалізацію і міжособистісну комунікацію. Правда, усі дослідники констатують, що, починаючи з 70-х років, частка традиційної партійної ідентифікації постійно

зменшується і, отже, виборчі рішення стають більш “волонтаризованими”, тобто все менш груповими і все більше індивідуальними. А це у першу чергу пов'язане із інтенсивним втручанням засобів масової інформації у виборчі кампанії, особливо телебачення.

Маніпулятивні теорії

Традиційні теорії раціонального голосування піддаються постійній критиці, звичайно, насамперед у засобах масової інформації, та й серед науковців є чимало тих, хто скептично ставиться до здатності пересічного виборця свідомо робити свій вибір. Упровадження телебачення фахівці вважають подією №1, яка радикально змінила перебіг виборчих кампаній (до речі, подією №2, хоч і першою за часом, вважається розповсюдження соціологічних опитувань). Комунікативні характеристики телебачення істотно відрізняються від тих, що притаманні газетам. Основна теза маніпулятивних медіа-теорій полягає у тому, що за умов всевладного телебачення виборча кампанія перетворюється на шоу, і пересічні виборці, які у більшості своїй не особливо слідкують за політичним процесом (соціологічні опитування у різних країнах свідчать, що стабільно лише 14-18% респондентів належать до тих, хто постійно цікавиться політикою), насправді обирають політиків за критерієм телегенічності. Медіа, і особливо телебачення, звинувачують у тому, що вони висвітлюють виборчу кампанію радше на кшталт “кінських перегонів”, ніж політичного процесу, зосереджуючись на особистостях, іміджах, драматизації ситуації та створення інтриги [7, с.40]. Тому вирішальну роль у виборчих змаганнях набувають не ідейні компоненти – програми, запропоновані способи вирішення соціальних проблем тощо, а особистості, навіть там, де йдеться про суто партійні вибори. Партії уособлюють певні особистості, які мають бути привабливими для виборців (attractive), а зробити їх привабливим товаром і входить в обов'язки іміджмейкерів, які у своїй діяльності мають спиратися і на наукові розробки (насамперед із царини політичної психології) щодо особливостей сприймання кандидатів виборцями, індуктивного впливу засобів масової інформації тощо.

Масив літератури, що так чи так підпадає під традицію маніпулятивного підходу величезний – від наукових праць, присвячених впливу мас-медіа, до численних практичних посібників, як маніпулювати виборцями. Слід зазначити, що зовсім не уся література, присвячена з'ясуванню впливу медіа у виборах, йде у руслі маніпулятивного підходу. Існує й праці альтернативної позиції, де доводиться, що насправді виборці вибірково ставляться до впливів мас-медіа, і процес маніпуляції не є всезагальним і всеохоплюючим.

В Україні серед авторів, що розвивають “іміджевий” напрям дослідження виборчих кампаній, слід вказати як на серйозних дослідників – насамперед Георгія Почепцова, фахівців з Інституту соціальної та політичної психології АПН, так і численних претендентів в “іміджмейкери”, які вважають за потрібне час від часу “засвічуватися” з публікаціями у масових виданнях. На жаль, серед серйозних наукових досліджень, що б вивчали вплив і роль засобів масової інформації у виборчому процесі, можна назвати хіба що видану наприкінці 1999 року Інститутом соціології книгу “Медіа в виборах: между политикой и культурой” під редакцією Наталі Костенко.

Особливості електоральної поведінки українського виборця

Що стосується мотивації і чинників вибору українського виборця, це справжня terra incognita. Зовсім не претендуючи на якісь остаточні висновки, лише зафіксуємо деякі парадокси, які виявилися під час останньої президентської виборчої кампанії, особливо якщо порівняти мотивацію голосування українського виборця з усталеними західними моделями. За основу візьмемо відповіді на запитання, які ставилися під загальнонаціональних опитувань на початку активного розгортання виборчої кампанії – у серпні 1999 року та у поствиборчому опитуванні після першого туру голосування¹.

¹ Перше опитування було проведене службою СОЦИС 8–16 липня, формулювання запитання – наше. Усього за репрезентативною вибіркою було опитано 1200 осіб. Друге опитування було здійснено Київським міжнародним Інститутом соціології Києво-Могилянської Академії 1-7 листопада, одразу після 1 туру виборів. Усього за репрезентативною вибіркою було опитано 1253 особи.

Мотиви вибору певного кандидата (у %)*

Мотиви вибору “свого” кандидата	Серпень 1999	Листопад 1999
Подобається програма	32	32
Подобаються особисті якості	30	17
Виражає інтереси таких людей, як я	40	17
Серед усіх кандидатів він є найменше зло	30	26
Кандидат належить до партії, яку я підтримую	8	12
Порадили люди, яким я довіряю	8	8
Він має найкращі шанси на обрання	—	17
Не можу сказати, чому, вирішив інтуїтивно	7	7

* Сума відповідей більше 100%, оскільки можна було обирати дві основні причини

** У першому опитуванні цього варіанту її не було

Насамперед очевидним є те, що так дивувало закордонних спеціалістів та спостерігачів: в українському суспільстві, на відміну від західних демократій, вибори не є “механізмом покарання”. Попри істотне зубожіння більшості населення, що відбулося за часів правління Кучми, населення знов проголосувало за діючого Президента (як, до речі, і у Росії). Які ж мотиви стали вирішальними, якщо не спрацював економічний чинник? Таблиця 1 добре ілюструє, як змінилися мотиви виборців від початку активної виборчої кампанії і на час реального голосування. Перш за все звертає увагу, що до часу голосування зменшилася вага особистісного чинника, що позначилося перш за все на зниженні рейтингу підтримки Наталії Вітренко, яка у серпневому опитуванні була безумовним лідером з точки зору оцінок особистісних якостей.

Таблиця 2.

Мотиви вибору у прихильників різних кандидатів (у %)*

Мотиви вибору “свого” кандидата	Вітренко		Кучма		Симоненко	
	08.99	11.99	08.99	11.99	08.99	11.99
Подобається програма	40	40	26	18	34	45
Подобаються особисті якості	35	41	20	11	21	12
Виражає інтереси таких людей, як я	55	35	22	11	61	52
Серед усіх кандидатів він є найменше зло	17	16	54	46	11	6
Кандидат належить до партії, яку я підтримую	9	2	3	3	33	24
Порадили люди, яким я довіряю	6	5	9	8	8	8
Він має найкращі шанси на обрання**	—	—	—	26	—	4
Не можу сказати чому, вирішив інтуїтивно	6	6	7	6	7	7

* Сума відповідей більше 100%, оскільки можна було обирати дві основні причини

** У першому опитуванні цієї позиції не було

Звичайно цікаво, чи є відмінності у мотивах, якими керувалися виборці, обираючи своїх кандидатів. Динаміка мотивів вибору серед електорату різних кандидатів представлена у таблиці 2. Зазначимо, що аналіз був зроблений лише стосовно тих кандидатів, чиї прихильники в обох опитуваннях нараховували не менше 100 респондентів.

Впадає у око досить дивна річ: якщо “лівих” Вітренко та Симоненка їхні виборці

поціновували перш за все за програму, до того ж прихильники лідера комуністів були схильні бачити у ньому захисника їхніх інтересів (зауважимо, що у цій якості Вітренко істотно підупала в очах свого електорату), то електорат, який проголосував за діючого Президента і забезпечив його перемогу, у більшості керувався мотивом “найменшого зла” – мотивом, який взагалі не фігурує у будь-яких західних моделях електоральної поведінки, оскільки люди, які не знаходять привабливого для себе кандидата, який би виражав їхні інтереси, зазвичай просто не йдуть на вибори. І це логічно, адже функція виборів у демократичному суспільстві – делегування у владу громадянами тих, хто буде обстоювати їхні інтереси.

Що стосується “медіа-ефекту”, то про нього красномовно свідчить порівняння мотивації голосування на початку виборчої кампанії і на час голосування. Єдине, у чому засоби масової інформації впевнили виборців, то це у тому, що Президент будь-що переможе. При цьому надії на програму, на вираження своїх інтересів, так само як і оцінка особистих якостей, у очах виборців сильно підупали. Що стосується голосування за партійною ідентифікацією, то воно було справді мало місце, але у випадку єдиного кандидата – лідера від КПУ.

Чи означає це, що вітчизняний виборець непередбачуваний у своїй виборчій поведінці і тому жодні теоретичні моделі до нього недотичні? Зовсім ні. Навпаки, на нашу думку, голосування більшості було цілком раціональне. Проте це раціональність іншого типу, ніж це розуміється у розглянутих західних теоріях електоральної поведінки.

Література:

1. Методика проведення першого в Україні розглянута у статтях: Головаха Є. Перший “Exit-poll” в Україні: думка експерта // Соціологія: теорія, методи, маркетинг – 1998 – №3; Чурилов М., Потоцька С. 10000 виборців були опитані фірмою “Соціс-Геллап” у день виборів: спроба проведення першого в Україні “Exit-poll” – Там же.
2. Вишняк О. Електоральна соціологія: історія, теорія, методи. К.: Інститут соціології НАН України, 2000.
3. Lazarsfeld, P.F.; Berselson, B; and Gaudet, H. The People's Choice. New York: Columbia University Press, 1944.
4. Anthony Downs. An economic Theory of Democracy. – New York: Harper, 1957.
5. Key., V.O. Politics, Parties and Pressure Groups. – 5th ed. – New York: 1964.
6. Pawell W., Witten A. “A Cross-National Analysis of Economic Voting: Taking Account of the Political Context” // American Journal of Political Science” – 1993 – N37, pp. 391-414.
7. Кетлін Крос, Роберт Гакст. Політична комунікація і висвітлення новин у демократичних суспільствах. – К.: Основи, 2000.

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ВИЩОЇ ОСВІТИ ТА СИСТЕМА ОЦІНКИ ЯКОСТІ ПІДГОТОВКИ ФАХІВЦІВ У ВНЗ

The tendencies of development of higher education and system of an evaluation of quality of preparation of the specialists in higher school are considered at transition to an information society. The authors emphasize importance humanization and humanitarization of education, organic connection of a science and system of higher education process of evaluation, during reforming preparation of specialists in higher school. The authors develop idea of creation in higher institutions of special units, which would ensure constant connection of higher schools with manufacture.

У статті розглядаються нові тенденції розвитку вищої освіти та система оцінки якості підготовки фахівця в ВНЗ при переході до інформаційного суспільства. Автори підкреслюють важливість гуманізації і гуманітаризації освіти, органічної сполуки науки і вищої освіти, розробки системи оцінки в процесі реформування підготовки фахівців; розвивають ідею створення у вузах спеціальних служб, які забезпечили б постійний зв'язок вищої школи з виробництвом.

Ключові слова: вища освіта, інноваційна освіта, оцінка якості підготовки фахівців.

Перехід до інформаційного суспільства потребує корінних змін у системі вищої освіти. Вони виражаються, насамперед, у перегляді глобальних цілей освіти. Якщо в індустріальному суспільстві вища освіта була спрямована на підготовку до конкретного виду фахової діяльності, то в інформаційному – головною стає підготовка до різноманітних видів творчої перетворювальної діяльності. Від простої передачі знань вища школа повинна перейти до формування спроможностей, до самоосвіти, самовідновлення, саморозвитку особистості і формуванню її творчого потенціалу. Від озброєння фахівця знаннями, вміннями і навичками визначеної діяльності до озброєння методологією і технологією творчої діяльності. Можна сказати, що проблема формування системи якостей особистості, її соціальної і професійної культури, що завжди розглядалась як одна з найважливіших, стає центральною, що викликає гуманізацію і гуманітаризацію освіти. Вирішення цих задач, у свою чергу, стає можливим на базі органічного зв'язку науки і системи вищої освіти. Проникнення науки у вищу школу виражається у вимозі постійного наукового аналізу потреб суспільства в фахівцях, розробці науково-обґрунтованих моделей випускників, в орієнтації на фундаментальність освіти, у сучасному науково-методичному забезпеченні навчального процесу.

Впровадження науки, наукових методів, форм діяльності призводить до зближення наукових і навчальних закладів і появи форм, органічно їх з'єднуючих. Усе частіше з'являються технопарки, що забезпечують зв'язок університетів, науки, виробництва. Технопарки дозволяють об'єднувати зусилля вузівських робітників, вчених у реалізації наукової ідеї, наукового відкриття і забезпечують використання наукових ідей у створенні нових технологій [1].

Іде, чи точніше, повинна іти у минуле ізолюваність блоків дисциплін, протистояння природньонаукового, технічного знання гуманітарному, соціальному, що у свій час породжувало технократичне мислення, призводило до протиставлення духовності і професіоналізму. Зростає роль соціального і гуманітарного знання, посилюється взаємопроникнення наук, усе частіше з'являються відкриття, концепції на стику наук, що яскраво проявилось,

Ніколаєвський Валерій Миколайович – кандидат філософських наук, доцент кафедри прикладної соціології, декан соціологічного факультету Харківського національного університету ім.В.Н.Каразіна (т.: (0572) 45-73-68, e-mail: sociology@univer.kharkov.ua)

Якуба Олена Олександрівна – доктор соціологічних наук, професор, завідувач кафедри соціології Харківського національного університету ім.В.Н.Каразіна (т.: (0572) 45-74-05, e-mail: yakuba@univer.kharkov.ua)

наприклад, у теорії термодинамічної еволюції І.Пригожина, теорії катастроф В.І.Арнольда, у роботах з філософії освіти В.Є.Шукшунова, В.Ф.Взятишева й інших представників технічних наук. Одержують широке поширення міждисциплінарні дослідження [2].

Зміни глобальних цілей, функцій освіти викликають відповідні зміни форм навчального процесу. На зміну методам навчання, орієнтованим на передачу готових знань, аналізу стереотипних ситуацій, однозначності методологічних підходів приходять ті, що властиві інноваційній освіті інформаційного суспільства, поліпарадигмальність і в наукових дослідженнях, і в навчальному процесі.

Удосконалювання освіти пов'язано зі зміцненням взаємодії всіх ланок системи освіти (середньої школи, післясередньої, вищої, післядипломної освіти), що забезпечує її безперервність, систематичний характер підвищення кваліфікації.

Інноваційний характер освіти виявляється й у різноманітті форм навчальних закладів, у багаторівневості вищої освіти.

У зв'язку з істотними змінами в системі вищої освіти повинна укладатися і нова система оцінок якості підготовки фахівця. Очевидно, з врахуванням реалій сьогодення потребує особливої уваги цілий комплекс виникаючих у зв'язку з цим питань. Наприклад: який статус має процедура оцінки в системі освітнього процесу? Які повинні бути показники і критерії оцінки якості підготовки у ВНЗ? Хто є суб'єктами процесу оцінки?

У даній статті ми розглянемо їх лише частково.

Уявляється глибокою помилкою розуміння оцінки лише як завершальної процедури. Очевидно, більш правильно виходити з того, що оцінка повинна супроводжувати кожний етап підготовки, пронизувати систему освіти.

Ще одним істотним питанням, як уявляється, є питання про критерії і показники оцінки якості підготовки фахівця у вищій школі. Здається, у цілому система оцінки покликана відповісти на запитання: наскільки підготовка фахівців відповідає вимогам, завданням, що існують перед вищою школою? Зокрема, діяльність ВНЗ варто оцінювати за критерієм відновлення номенклатури спеціальностей і розширення спектра спеціалізацій.

Ми повинні судити про ефективність роботи ВНЗ виходячи також з того, як реалізується гуманізація освіти. Чи орієнтує концепція виховання, прийнята вищим навчальним закладом, на формування необхідних якостей особистості, її соціальної культури? Чи організована у ВНЗ система соціальної практики, що залучає студентів до різноманітних видів громадських рухів, ініціатив, наповнених моральним змістом, що значною мірою забезпечує становлення соціальної культури майбутніх фахівців? [3]

Найважливішим показником якості підготовки фахівця є поява нових форм органічної сполучки навчального процесу і науково-дослідної діяльності (науково-дослідних інститутів, технопарків), нових форм зв'язку вищої школи із середніми і дошкільними закладами. Зокрема, створення комплексних навчальних закладів, що включають різноманітні ланки (ліцеї, коледжі, навчальні центри, інститути післядипломної освіти).

Важливим показником удосконалення підготовки фахівця є створення постійної системи зворотного зв'язку із виробництвом.

У умовах переходу до ринкової економіки змінюються взаємовідносини ВНЗ зі споживачами його продукції. Відмова від старих форм взаємовідносин (державного розподілу випускників, їх стажування під керівництвом ВНЗ) послабило усталеність ВНЗ і зруйнувало систему соціального захисту випускника. У зв'язку з цим найважливішим завданням стає розробка нових соціальних механізмів цих взаємовідносин.

Загальною умовою успішної реформи вищої школи є демократизація вузівського життя, вдосконалення процесу управління і самоврядування ВНЗ.

У систему показників оцінки роботи ВНЗ варто включити показники його участі у ринкових відносинах, зокрема, розвитку договірних відносин із підприємствами, закладами, фірмами з підготовки фахівців (наявність договорів, спеціальних інформаційних служб, випуск методичних посібників, пам'яток щодо включення випускника в ринкові відносини).

Ми переконані в необхідності створення у вищих навчальних закладах спеціальних служб, що забезпечили б постійний зв'язок із виробництвом.

У Харківському університеті функції такої служби виконувала в 80-ті роки протягом майже 10-ти років система "Випускник", що організаційно і методично забезпечувала зв'язок із випускниками внз і контроль за їхнім стажуванням на робочих місцях. Особливість системи "Випускник" – постійне звернення до соціологічних досліджень. Щорічно проводився соціологічний аналіз діяльності стажистів, уявлень керівників підрозділів, де вони працювали, застосовувалися методи експертних оцінок, спостереження. Періодично проводилися масові опитування випускників, що мають стаж роботи 3 роки та 5 і більше років. Аналіз дозволяв виявляти недоробки конкретних підрозділів університету з підготовки фахівців до практичної діяльності і розробляти пропозиції, спрямовані на підвищення якості підготовки; були введені нові навчальні курси, удосконалена практика, впроваджені активні методи навчання тощо [4].

В умовах становлення інноваційної освіти необхідна служба з більш широкими функціями по працевлаштуванню випускників, що передбачають соціологічні і маркетингові дослідження ринку праці, ринкової кон'юнктури; дослідження, спрямовані на розробку загальних інформаційних і спеціальних фахових технологій як засобів підвищення конкурентноздатності випускників на ринку праці, створення банку даних про робочі місця, інформаційно-консультаційну роботу зі студентами і випускниками, надання їм методичної допомоги щодо працевлаштування, адаптації; підготовки методичних документів, пам'яток, посібників з конкретного поводження випускника на ринку праці, у цілому оптимізації процесу працевлаштування.

Функціонування такої служби дозволить створити науково-обгрунтовану систему управління якістю підготовки фахівця у внз.

Література:

1. Шукшунов В.Е. О роли научных исследований в инновационной деятельности в университете XXI века. – М.: МАНВШ, 1998.
2. Высшее образование: проблемы и перспективы развития. Международная академия наук высшей школы. – Киев, 1995.
3. Пути реализации воспитательного потенциала вуза: методология, методика, опыт. - Харьков: Вища школа, 1988.
4. Социальная активность специалиста: истоки и механизм формирования (социологический анализ). – Харьков: Вища школа, 1983.

ПРАВО НА ОСВІТУ: ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СТАНДАРТ

The article considers the right for education from the position of humanistic approach. The necessity of cardinal change of the aims of education, its strategic aims including, is emphasized. The value-normative structure of the educational system is analyzed.

The article accentuates special significance for Ukraine to design models of continuous education and develop its key details: these models must become the main bases of Ukrainian higher school activity and lead it out to the general civilized way of development.

Статтю присвячено розгляду права на освіту з позиції гуманістичного підходу. Підкреслено необхідність кардинальної зміни цілей освіти та, в тому числі, її стратегічних цілей. Наведено аналіз ціннісно-нормативної структури системи освіти. Особливу увагу приділено значенню для України створення моделей безперервної освіти та розробки ключових її деталей: ці моделі повинні стати головним плацдармом діяльності української вищої школи, вивести її на загальноцивілізаційний шлях розвитку.

Ключові слова: система освіти, гуманістичний підхід, право на освіту, безперервна освіта, оновлення освітньої політики.

Починаючи з середини ХХ століття весь світ з тривогою говорить про необхідність гуманізації суспільних відносин, про гуманістичний підхід до всіх аспектів реформування громадського життя і, перш за все, про затвердження гуманістичного та етичного підходів до проблем освіти.

Необхідність гуманістичного підходу до освіти була проголошена в Уставі ЮНЕСКО, ще раз підтверджена Загальною Декларацією прав людини в 1948 році. Конвенцією та Рекомендаціями ЮНЕСКО по боротьбі з дискримінацією у сфері освіти (1960 р.), Міжнародним пактом з економічних, соціальних та культурних прав (1966 р.), спеціальними рішеннями, що прийняті 40-ю сесією Генеральної Асамблеї ООН (1985 р.), багатьма іншими документами міжнародного товариства, де мова йде про права людини, про цілі, завдання та зміст освіти.

У цих документах освіта розглядається як невід'ємне право кожної людини, а державам пропонується забезпечити безумовну гарантію цих прав, створення умов для надання кожній людині однакових можливостей у цій сфері, причому однакові можливості одержання освіти для всіх, або рівність освітніх можливостей, ні в якому разі не уніфікації, стандартизації усього освітнього простору. Вони означають однакові для всіх можливості тільки в тому, що стосується доступності освіти, рівноцінної за якістю, та своєю адекватністю. Саме в цьому вбачається у міжнародних документах сутність гуманістичного підходу до освіти, бо рівноправність проблеми доступності не вирішує.

Ще більш виразно ці положення звучать у документах 90-х років. Освіта повинна бути підпорядкована тільки інтересам людини, а не економічним потребам суспільства.

Девіз, який забезпечує розвиток освіти на протязі багатьох десятиків років і навіть століть індустріального суспільства – підготовка висококваліфікованих фахівців, підготовка "гвинтиків" для виробництва, для народного господарства країни, – цей девіз більше не є актуальним.

Гуманістичний принцип підходу до освіти потребує кардинальної зміни його цілепокладання, його стратегічних цілей. Система освіти покликана служити не економіці чи політиці, не забезпеченню людського фактора чи людських ресурсів для виробництва, а людині, її інтересам та потребам.

У "Всесвітній доповіді про людський розвиток" Міжнародна комісія з освіти

Астахова Валентина Іларіонівна – доктор історичних наук, професор, ректор Харківського гуманітарного інституту "Народна українська академія"

підкреслює: “Ні в якому разі неприпустимо розглядати людину як звичайне знаряддя виробництва, що забезпечує матеріальний добробут суспільства. І бачити у цьому головну мету освіти. Освіта повинна поставити людину головною метою свого розвитку.

Домогтися розквіту талантів та здібностей, які має в собі кожна людина, – ось що одночасно відповідає і фундаментально-гуманістичній місії освіти, і вимогам справедливості, якими повинна керуватися будь-яка освітня політика”.

Мова йде, звичайно, не про те, щоб принизити функцію освіти, а про те, щоб не розглядати людину як знаряддя виробництва, як засіб для збільшення економічних потенцій суспільства.

Такий підхід потребує кардинального оновлення всієї освітньої політики в Україні. Чи можливе здійснення такого завдання в країні, яка деградує, дичавіє, потопає у пост-тоталітарній трясовині? Адже ми звикли, увібрали у кров свою: підготовка для народного господарства країни; дві вищі освіти надмірність, навчатися одночасно в двох ВНЗ заборонено; будь-якою ціною забезпечити плановий набір та план випуску. І вчили будь-що. І сформували вселенське утриманство з потребою виключно у документі установленого зразка.

Міняти це дуже непросто. Менталітет – справа тонка. Однак процес оновлення освіти в Україні все активніше набирає оберти, посилюючи свої гуманістичні тенденції. І про це свідчить ціла серія нових нормативних документів, які визначають основні напрямки освітньої реформи. Це і програма “Освіта”, і “Діти України”, і Закон України “Про освіту”, і проект закону “Про вищу освіту” та багато інших документів.

Гуманістичний підхід до освіти розглядається тут двояко: з одного боку, як необхідність та можливість подолання головного пороку тоталітарної системи освіти – її знеособлювання, зневажання до суб’єктів освітнього процесу, її голого прагматизму. З іншого боку, як зміна стратегічних цілей освіти, її повне підпорядкування інтересам людини у самовдосконаленні, у постійному зрості рівня своїх знань та культури.

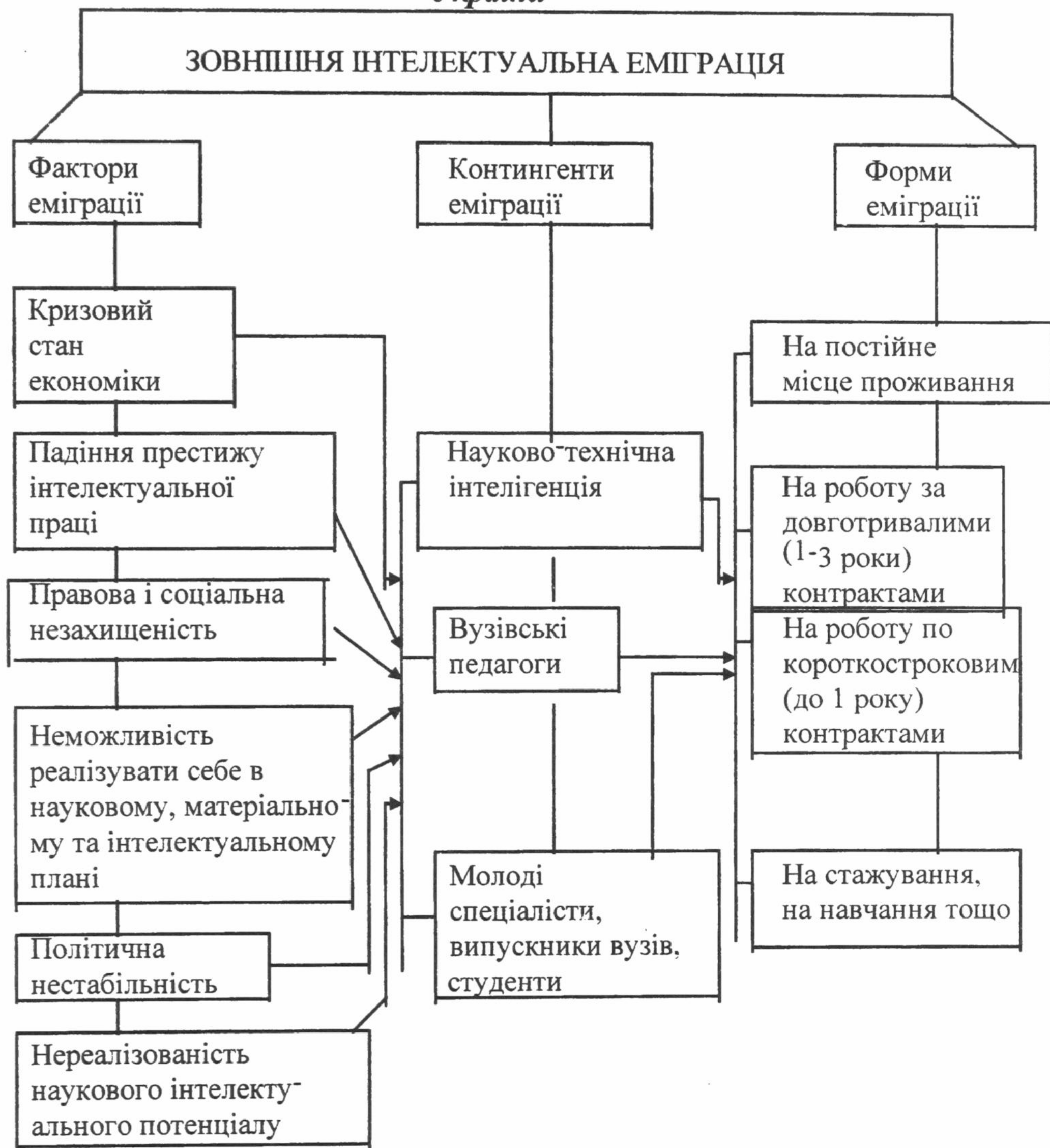
У той же час, гуманістичний підхід розглядається у цих документах як принципова зміна змісту освіти, відмова від технократизму та екологічної неосвіченості, визнання пріоритету гуманітарної неосвіченості, визнання пріоритету гуманітарної культури. Таким чином, сьогодні в Україні гуманізація освіти трактується як нова парадигма, в основі якої – людиноцентристський підхід, визнання людини як вищої соціальної цінності і сенсу всієї освітньої діяльності.

Незважаючи на те, що це положення, як і право на освіту взагалі, поки ще не підкріплюється необхідними гарантіями і здебільшого тільки декларується, все ж визнання європейських стандартів можна розцінювати як важливий крок уперед, як суттєве визначення перспектив подальшого оновлення освітянського простору України.

В той час же не можна замовчувати ті найболючіші проблеми, які гальмують вихід України на шлях просування до світових стандартів в будь-якій сфері життєдіяльності суспільства і перш за все в сфері освіти. Ми й досі не можемо розцінювати нашу освітянську систему як ефективну. Так, іде процес реформування, оновлення змісту освіти, її структурна перебудова та удосконалення управлінської діяльності на всіх рівнях. З 1994 року Президент України підписав 24 укази та 4 розпорядження, а Верховна Рада прийняла 7 законів з питань освіти. В 1995–1999 роках Кабінет Міністрів видав 83 постанови з цих же питань. Але справи освітянські залишають бажати значно кращого. В тяжкому стані продовжує знаходитись матеріально-технічна база навчальних закладів. В аварійному стані перебувають більше тисячі середніх шкіл, фактично відсутня забезпеченість сільських шкіл комп’ютерною технікою, навчально-лабораторним обладнанням кабінетів фізики, хімії, біології, майстерень та спортивних залів – інвентарем. Та й міські школи не набагато вийшли уперед.

Подекуди змінюється на краще ситуація з матеріально-технічним забезпеченням в престижних ВНЗ. Але у вищій школі не зупиняється процес внутрішньої та зовнішньої еміграції викладацьких кадрів.

Фактори, що породжують еміграцію вчених і молодих спеціалістів з України



Сьогодні наукову еліту розподіляють на три частини: постеліта – члени академій, почесні науковці, що свого часу багато зробили для вітчизняної науки; творча, креативна еліта – вчені від 35 до 50 років; переделіта – студенти випускних курсів провідних вузів, аспіранти, молоді вчені. Еміграція і внутрішня, і зовнішня виявилася найбільш активною саме у двох останніх, найбільш перспективних частинах наукової еліти.

На схемі представлені основні причини, що спонукають кидати викладацьку та наукову роботу, а це в свою чергу веде до істотного постаріння кадрового корпусу: на початок нового століття 50 відсотків докторів наук і майже 40 відсотків кандидатів – це люди пенсійного віку. Занепокоєння викликає ситуація навколо структурних перетворень в освітянській системі. Система управління освітою поступово, але досить впевнено наближається до тоталітарних методів. Країна так і не зуміла створити громадські або хоча б змішані структури для проведення ліцензування та акредитації. І це аж ніяк не сприяє розвитку вищої освіти, ліквідації монополізму і підвищенню якості освітянських

послуг.

Практично зводиться нанівець продеклароване в Конституції України рівне право на освіту, обмежуються соціальні гарантії, що протягом тривалого часу надавалися студентам (безкоштовне навчання, лікування, користування бібліотеками і т.ін.), посилюється психологічний бар'єр між студентами та викладачами, стримується творчий пошук, впровадження інноваційних методик навчання та виховання.

Побудова молодої незалежної держави, її духовне відродження і визначення своїх перспектив на шляху до цивілізованого світу, вимагають невідкладних докорінних змін освітянської діяльності, більш рішучої і послідовної державної політики, спрямованої на якнайшвидший вихід на світові освітянські стандарти, суть яких створення умов для кожної людини вчитися та самовдосконалюватися протягом усього життя.

Згідно з European Lifelong Learning Initiative (ELLI) освіта протягом життя охоплює всі види навчання – від початкового до вищого. “Освіта протягом життя є безперервним процесом, що стимулює людей і дозволяє їм оволодіти необхідними знаннями, цінностями, навичками, розумінням, які вимагаються в ході їх життя”.

Точніше, така освіта:

- пов'язана з кваліфікацією індивіда протягом усього періоду його життя (компетентність передбачає знання, навички, здібності, досвід, здатність до контактів, відносини і цінності);
- викликає як формальні, так і неформальні види освітньої активності, навчання у найрізноманітніших галузях життя;
- відбиває безперервний процес розвитку індивіда (тому що такий розвиток є ні разовим, ні короткотерміновим);
- забезпечує людину можливостями, що дозволяють йому жити у постійно мінливому світі.

Створення різних моделей безперервної освіти та вироблення головних деталей цього нового для України модуля повинно стати головним плацдармом діяльності української вищої школи, вивести її на загальноцивілізаційний шлях розвитку.

ОСОБЕННОСТИ МЕНЕДЖМЕНТА ВЫСШЕЙ ШКОЛЫ В УСЛОВИЯХ ЕЕ
ИННОВАЦИОННОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ

The article deals with the problem of modern specific of the university's management, which is the result of new relations between government organizations and universities. The author underlines that non-budget means's attraction is the important element of university's management. Besides that the author considers in details the main consistent actions of university's manager. Such actions are very necessary for the successful realization of different social functions of the university.

В статті йдеться про сучасну специфіку менеджменту вищого навчального закладу, що є результатом принципово нових відносин між вузами та органами державного управління. Визначаючи, що суттєвим елементом вузівського управління є залучення позабюджетних коштів, автор детально розкриває сутність управлінських дій, які (у своїй послідовності) є необхідними елементами успішного обслуговування суспільних потреб, на задоволення яких орієнтована діяльність вищого навчального закладу.

Ключевые слова: вузовский менеджмент, внебюджетные средства, миссия вуза, управление рисками.

По мере утверждения рыночных способов хозяйствования, отношения между вузами и органами государственного управления в Украине будут во все большей мере переводиться на контрактные основы. Это, как показывает мировая практика, означает существенную перестройку менеджмента высших учебных заведений. Переход на контрактную основу в отношениях с государственными органами в принципе позволяет неприбыльным организациям расширить круг предоставляемых услуг, клиентскую базу и географическую сферу деятельности. Однако в контрактном режиме гораздо труднее обеспечивать организационную стабильность в связи с усложнением проблем потока доходов и получения новых контрактов. Кроме того, контрактация изменяет "баланс сил" в рамках высшего учебного заведения. Уменьшается роль общественности, коллегиальных органов управления. Одновременно, в связи с политизацией менеджмента, контрактация выталкивает руководителей высших учебных заведений в мир лоббирования, мир политических объединений и законодательных баталий, заставляет чаще и апеллировать к губернаторам и мэрам.

В результате менеджмент высших учебных заведений становится более многоаспектным, избирательным и привязанным к деятельности политических лидеров, активных политических сил и к политическому процессу вообще. Задача определения миссии высшего учебного заведения и направлений его будущего развития становится более сложной, поскольку судьбы вузов в большей степени зависят от внешних политических решений. Хотя вузы, активизируя свою политическую деятельность, могут повлиять на содержание подобных решений, однако в обязательном порядке на нем будут сказываться и требования момента, с которыми сталкиваются органы государственной власти. Миссия высшего учебного заведения все в большей степени включает и государственное измерение. Если руководители организаций высшей школы Украины действительно хотят обеспечить им здоровое развитие в непростой сегодняшней обстановке, они должны будут научиться осторожно балансировать между требованиями государственных органов и запросами общественности, частных лиц и организаций, стремясь удовлетворить и те и другие в максимально возможной степени.

Существенным элементом управления высшими учебными заведениями в новых экономических условиях выступает привлечение внебюджетных средств. Нельзя в практике

менеджмента допускать отделения этого вида деятельности от прочих ее направлений, которые лишь в совокупности обеспечивают успешное функционирование организаций высшей школы. Практика привлечения средств отражает собой то, что представляет собой данный вуз как некоммерческая организация. Ценности, стиль и обязательства, касающиеся привлечения средств, будут, вероятно, такими же, как те, которыми характеризуются прочие виды деятельности организации.

Привлечение высшим учебным заведением внебюджетных средств подчиняется выполнению его миссии. То есть средства изыскиваются для того, чтобы вуз был в состоянии обслуживать общественные потребности, которые он призван удовлетворять. В зарубежных странах привлечение вузами средств все больше опирается на разнообразные добровольные взносы. На протяжении длительного времени привлечение помощников-добровольцев к управлению, представительству и сбору пожертвований является важным фактором обеспечения здорового развития высшей школы.

Успешное привлечение средств выступает следствием надлежащей дисциплины менеджмента. Когда специалисты в этой области обеспечивают управление усилиями других сотрудников и добровольцев, результатом является продуктивность совместного действия. В той же мере, в которой дисциплина менеджмента важна для получения ресурсов, установление ответственности важно для их использования. Высшие учебные заведения должны гарантировать использование привлеченных средств на цели, для достижения которых они были получены. Несмотря на наличие собственных систем управления в каждом из них, вузы призваны нести ответственность перед местными сообществами и обществом в целом.

Вузы многих стран мира экспериментируют и добиваются успеха в создании прибыльных предприятий, которые предлагают весьма разнообразные продукты и услуги, и действуют совместно с организациями коммерческого сектора при проведении маркетинговых кампаний, заключают с ними лицензионные соглашения, осуществляют маркетинг определенных продуктов, получая процент от реализации.

Мировой опыт показывает, что, хотя многие вузы жаждут погрузиться в стихию коммерции, им не следует делать этого без тщательного анализа риска и отдачи, связываемых осуществлением коммерческих начинаний.

Перед тем как думать о реализации определенного коммерческого начинания, высшим учебным заведениям целесообразно критически оценить его совместимость со своей культурой и миссией. Они нуждаются в изучении вопроса о том, насколько данный способ получения дохода соответствует их общей организационной структуре. Необходимо также обеспечить поддержку данного начинания со стороны персонала.

Когда перечисленные проблемы решены удовлетворительно, высшие учебные заведения могут перейти к проведению организационного аудита, то есть к изучению и учету всех активов организации, чтобы понять и выявить ее сильные моменты и слабости. Как только руководство устанавливает определенно, что вуз готов приступить к деятельности, направленной на получение прибыли, и перечень его активов систематизирован, можно переходить к нахождению связей между тем, что вуз в состоянии предложить, и потенциально привлекательными областями коммерческой деятельности.

Далее руководство вуза рассматривает перечень потенциальных видов коммерческой деятельности (лучше составленный в результате мозгового штурма), выделяет два или три из них для углубленного изучения вопроса о возможности их осуществления и назначает руководителя проекта либо лицо, ответственное за протекание процесса. В результате интенсивного исследования и анализа устанавливается рыночная ниша, разрабатываются маркетинговая стратегия, операционный план, финансовый план и правовая структура для каждой разновидности предполагаемого бизнеса. После выбора наиболее многообещающего направления коммерческой деятельности и перепроверки организационного потенциала высшее учебное заведение может разрабатывать бизнес-план и искать пути капитализации ресурсов, необходимые для начала и развертывания соответствующих операций.

Большое значение для управления высшими учебными заведениями имеет налаживание

учета и финансового менеджмента. Эта проблематика находит концентрированное выражение в финансовом анализе. Финансовый анализ в первую очередь базируется на качестве финансовых отчетов организации и соответственно на всесторонней оценке финансовых результатов ее деятельности, осуществляемой с использованием анализа соотношения отдельных показателей, отчета о потоке доходов и другой информации, отражающей финансовую сторону функционирования вуза. Отчет о потоке доходов обеспечивает особенно ценные сведения относительно деятельности по управлению финансами на протяжении последнего отчетного периода.

Рассмотрение финансовых вопросов неизбежно подводит к потребности уделить определенное внимание проблеме управления долгом. В самом деле, менеджмент задолженности является одним из наиболее важных аспектов финансового менеджмента. В этом контексте важно подчеркнуть, что руководители высших учебных заведений должны осознавать необходимость зарабатывать достаточно значительный финансовый излишек для обеспечения, как замены активов, так и потребности в наличных средствах, связываемой с увеличением объемов предоставляемых услуг, поскольку наращивать задолженность для осуществления этой деятельности – значит рисковать возникновением серьезных финансовых затруднений.

Мощным средством повышения эффективности вузовского менеджмента является использование современных методов управления рисками. Не только в Украине, но и в других странах мира многие руководители некоммерческих организаций, в частности вузов, рассуждают примерно так: менеджмент рисков – хорошее дело, если располагаешь временем. Все больше вузовских менеджеров понимает, однако, что следует находить время для управления рисками, поскольку отказ от него ставит под угрозу краха все остальные планы.

Процесс управления рисками – это систематизированный метод реагирования на опасности, присущие всем осуществляемым организацией операциям. Он включает пять шагов:

- 1) идентификация рисков. Нужно выяснить, с какими разновидностями риска сталкивается организация, и учитывать их, вырабатывая решения;
- 2) оценка рисков. Следует использовать частотно-степенную модель, которая задает адекватное направление трактовки рисков;
- 3) уменьшение рисков до приемлемого уровня. Необходимо устранять те риски, которые связаны с чересчур большими издержками, использовать технику контролирования потерь для того, чтобы ограничить воздействие рисков, которые организация решила принять на себя, и насколько возможно переводить риск на другие организации;
- 4) получение страховки либо осуществление других необходимых мер финансовой предосторожности. Целесообразно реализовывать соответствующую политику страхования и бюджет, допускающий небольшие потери;
- 5) осуществление мониторинга и пересмотра методики управления рисками по его результатам. Следует знать, что управление рисками – не единоразовый, а непрерывный процесс, видеть потенциальные угрозы, связанные с каждым начинанием, и ревизовать стратегию менеджмента рисков в свете изменяющихся обстоятельств.

В странах с развитой рыночной экономикой на всех уровнях осознается исключительная важность адекватного управления рисками, в том числе в неприбыльных организациях. Так, в США действует мощный Центр по управлению рисками в некоммерческом секторе (Nonprofit Risk Management Center), размещенный в Вашингтоне. В нем можно заказать множество публикаций по проблемам менеджмента рисков. Этот Центр может оказать содействие в отыскании и оценке различных вариантов страхования, однако сам не занимается ни страхованием, ни индоссированием страховых организаций.

Важной составной частью работы руководителей высших учебных заведений и других организаций высшей школы выступает разработка отдельных программ и оценка их выполнения. Нужно сказать, что методика оценки выполнения программ в период ее формирования приобрела очень плохую репутацию, которая в значительной мере сохраняется и

по сей день. Широко распространенные оценочные процедуры, которые в большей степени ориентированы на соответствие "научным" стандартам, нежели потребностям организации, приводят многих менеджеров к видению оценочной техники скорее как угрозы, чем как подспорья в их работе.

Однако в последнее время методика оценки программ претерпела позитивные изменения; сегодня она представляет собой весьма ценный инструмент развития программной деятельности в некоммерческом и государственном секторах, в том числе и в организациях высшей школы. Используемая надлежащим образом, оценка программ может предоставить руководителям высших учебных заведений важную информацию, которую нельзя было бы получить другим путем.

Однако еще раз подчеркнем, что технические приемы должны применяться надлежащим образом. Прежде всего, оценка программ должна планироваться так, чтобы отразить потребности заинтересованных субъектов, которыми в случае высших учебных заведений являются их руководители, сотрудники, реализующие программу, те, кто осуществляет ее финансирование, и, возможно, представители других заинтересованных групп. Оценочные процедуры не должны быть академическими упражнениями, предназначенными преимущественно для обеспечения их соответствия техническим стандартам. Сотрудники, реализующие программу, должны привлекаться к оценочному процессу. Их вовлечение важно для гарантирования как того, что удовлетворяются потребности персонала в информировании, так и того, что оценивающие получают сведения о программе от людей, знающих ее лучше всего. К тому же оно может обеспечить поддержку персонала в применении рекомендаций, вырабатываемых в процессе оценки программы.

Выполнение перечисленных условий является обязанностью вузовского руководителя. Именно он – единственная фигура, способная в процессе согласований разработать оценочный план, который отвечает потребностям организации, гарантировать привлечение персонала программы к оценке и обеспечить руководство при использовании полученных рекомендаций. Без поддержки менеджеров высшего уровня оценка программ, как и любая другая организационная инновация, вряд ли приведет к реальным изменениям. При наличии этой поддержки оценка выполнения программ может дать руководителям и сотрудникам высшего учебного заведения либо органа государственного управления сведения, необходимые для повышения эффективности программной деятельности.

Литература:

1. Gummer B. Liders for leaders: current perspectives on the functions of the executive // Administration in Social Work. – 1986. – Vol. 10. – # 3. – Pp. 99-111.
2. The Jossey-Bass handbook of nonprofit leadership and management / R.D.Herman and associates. – San Francisco: Jossey-Bass, 1994. – XXVI, 653 p.
3. Pfeffer J. Understanding power in organizations // California Management Review. – 1992. – Vol. 34. – # 2. – Pp. 29-50.
4. Reich R.B. The profession of management // The New Republic. – 1981. – June 27. – Pp. 27-32.

РІВНІ СОЦІАЛЬНОЇ АДЕКВАТНОСТІ МЕНЕДЖМЕНТУ

The author suggests the notion of "social and adequate management" as the integral characteristic of highly-efficient model of management adapted to public system taking into account the major demands and interests of social development and special features of mentality.

Proceeding from systematic suppositions of management it is examined on personal, micro and macrolevels. The conception of basic methodological approaches to the solution of the problem of activating social adequateness of management is made more precise.

Автором запропоноване поняття "соціально-адекватний менеджмент" як інтегральна характеристика вискооефективної моделі управління, адаптованої до суспільної системи з урахуванням головних потреб і інтересів соціального розвитку та особливостей менталітету.

Виходячи із системних уявлень соціально-адекватний менеджмент розглядається на особистісному, мікро та макрорівнях. Визначається розуміння основних методологічних підходів з приводу досягнення соціальної адекватності менеджменту.

Ключові слова: соціально-адекватний менеджмент, менталітет, соціальна адекватність, соціальний розвиток.

Зміна соціально-політичного ладу, становлення ринкових відносин у зв'язку зі зміною форм власності в більшості колишніх соціалістичних країн привело до різноманіття характеристик соціально-економічного життя.

На сьогодні єдиною спільною рисою для них є нестабільність у всіх сферах життя. Поряд із багатьма причинами, що привели до такого стану, слід назвати і проблему недосконалості соціального управління, яка виявляється як соціальна неадекватність управлінських впливів.

У цьому випадку неадекватність менеджменту взагалі і соціального менеджменту зокрема набуває особливої значущості як його якісна характеристика, тобто соціальна адекватність, або неадекватність менеджменту¹.

Якісні сторони управління суспільством, державою були об'єктом уваги багатьох дослідників. Спроби розгляду й оцінки ступеня відповідності системи управління громадським потребам робляться з того моменту, коли соціальні відносини дістають достатнє оформлення, тобто із зародженням і становленням державності. Але особливо актуальна вона сьогодні, коли стала очевидною соціальна неадекватність застосовуваних парадигм управління і виявилася найгостріша потреба в розробці концепції соціального управління, яка визначала б її пріоритети у вигляді критеріїв адекватності.

Від чіткості виділення цих критеріїв, що розуміються як пріоритети соціального менеджменту, залежить адекватність суспільної практики.

Проте, як показало життя, колишня суперконцентрація управлінських зусиль на забезпечення "єдино правильної" ідеології з досягненням "ясної перспективної" мети мала неадекватні наслідки. З другого боку, нечіткість цілей суспільного розвитку також не може забезпечити адекватного соціального управління через виникнення хаотичних тенденцій. У такому випадку істина повинна знаходитися посередині і характеристики соціального менеджменту повинні бути адекватні ступеню чіткості виявленості цілей суспільного розвитку, його пріоритетності.

Для України це особлива проблема, оскільки саме в перехідний трансформаційний

¹ У контексті даної роботи терміни "менеджмент" і управління використовуються як синоніми.

етап розвитку гостро постала проблема пошуку адекватного менеджменту для нового українського ринкового суспільства, що народжується.

З'ясування змісту соціально-адекватного менеджменту неможливе без розуміння основних методологічних підходів до його здійснення.

По-перше, соціально-адекватний менеджмент орієнтований на майбутнє. Він враховує, що середовище, у якому він реалізується, змінюється і буде змінюватися. Це довгострокова орієнтація, при якій очікуються якісь нові події, а не тільки реагують на них після того, як вони відбулися.

Такий підхід зобов'язує менеджера будь-якого рівня порушувати питання про те, яке місце його організація повинна посідати після цих подій, що для цього необхідне, як розробити стратегію і визначити засоби для досягнення поставленої мети. Він усвідомлює, що не можна цілком контролювати майбутній розвиток подій, але цілком можливо, що, очікуючи їх настання, організація може змінювати свій вплив на економічне, політичне та інше середовище, що змінюється.

По-друге, урахування зовнішніх впливів на зміст соціально-адекватного менеджменту. Слід брати до уваги відразу декілька компонентів зовнішнього оточення. До них, найчастіше, відносять політичний, економічний, технологічний, соціальний, національний, етнічний, релігійний та інші параметри.

Соціально-адекватне мислення керівника, перших осіб керуючої системи повинне охоплювати ці параметри в комплексі і передбачати, що кожний із них може або стримувати, або сприяти організації в досягненні її цілей. Політичний чинник буде визначати загальні напрямки стратегії, економічний – рівень ресурсів організації, а соціальний – які суспільні групи зможуть одержати вигоди в результаті конкретної діяльності організації.

У нашому політизованому суспільстві не можна не враховувати політичне становище і заходи, що вживаються органами політичної влади. Тому керівництво організації, що сповідує філософію соціально-адекватного менеджменту, повинне бути сприйнятливим до динаміки політичного життя і конкретних осіб, що впливають на неї.

По-третє, соціально-адекватний менеджмент за своєю сутністю зосереджений на забезпеченні тісного органічного зв'язку між середовищем і організацією (включаючи її мету, задачі, стратегії, структури, ресурси) і прагне передбачити усе, що необхідне для ефективного і тривалого, соціально виправданого існування організації.

В умовах стрімких політичних, економічних і соціальних змін стратегія організації може швидко застаріти, а її ресурси виснажитися або вичерпатися зовсім. Тому методологічним підходом повинне стати визнання того, що для забезпечення відповідності змінам навколишнього середовища організації необхідно щоразу наново оцінювати свої цілі, переглядати стратегію, модифікувати елементи організації.

По-четверте, соціально-адекватний менеджмент має свій процесуальну сторону.

Як усякий процес, він має значну протяжність у часі. Тому методологія адекватності соціальним змінам передбачає функціонування механізмів моніторингу, систематичного стеження їх динаміки, аналізу, перегляду і поточного коригування.

Якщо все це узагальнити в розумінні змісту соціально-адекватного менеджменту, то його можна розглядати і як спосіб мислення щодо того, як здійснювати зміни в стратегії і тактиці організацій. Але важливо пам'ятати й те, що забезпечення і досягнення соціальної адекватності не може бути короткочасною кампанією. У соціальних організаціях, що прагнуть до довготривалої й ефективної діяльності, вона повинна бути одним із стрижневих моментів політики.

Виходячи із системних уявлень про менеджмент, уявляється доцільним розглядати його як рівневе утворення. У цьому випадку зміст соціально-адекватного менеджменту може бути реалізований на таких рівнях системи соціального управління як:

- особистісний,
- мікросоціальний,
- макросоціальний.

Природно, виділені рівні в значній мірі умовні, оскільки основою для їх виділення повинен послужити ступінь реалізації соціально-адекватного менеджменту в макросередовищі, мікросередовищі та в особистісному аспекті. Всі виділені рівні органічно пов'язані між собою, тому розгляд кожного з них окремо виправданий тільки інтересами наукового аналізу.

Особистісний рівень полягає в тому, що на рівні професійного управлінця (керівника, менеджера) соціальна адекватність виражається, насамперед, його соціально-адекватним мисленням на основі отриманої соціально-адекватної підготовки у вигляді фахових знань, умінь, навичок і соціально-адекватної діяльності.

Питання адекватності професійної підготовки особливо гостро постало перед керівниками найрізноманітніших рангів. Наявні знання і професійні навички більшості наших менеджерів, які відчують дефіцит управлінської культури, не діють в умовах ринку.

Фахова підготовка багато в чому сприяє досягненню необхідного рівня адекватності діяльності керівника. Але, на жаль, не усуває проблем, що виникають у практиці управління. На особистісному рівні вони найчастіше виявляються як труднощі в роботі [1, с.1-9] у вигляді:

- Відчуженості керівника від “виробничого процесу” підприємства. Воно виражається в неможливості для керівника особисто охоплювати безпосереднім впливом усі ділянки й етапи виробничого процесу, бути компетентним у всіх розв'язуваних питаннях. Ступінь такої відчуженості збільшується разом із зростанням службового становища, яке займає менеджер. Більшість керівників у зв'язку з цим відчують достатньо сильні емоційні переживання з приводу відповідальності за доручену справу, що тільки загострює суб'єктивні відчуття відчуженості.
- Відчуженості підлеглих від проблем керівника. Вважається, що керівник зобов'язаний розуміти всіх, але його проблеми не повинні цікавити нікого. Таке становище виявилось закладеним у професійну культуру відносин між начальником і підлеглим. Особливо розвинута ця характеристика відносин із боку останніх. Але і самі керівники часто вважають, що їх проблеми – табу для співпрацівників. Проте на практиці виникають численні ситуації, що потребують від підлеглих ініціативи, творчості, виходу за рамки формальних обов'язків і орієнтації на проблеми підприємства в цілому.
- Ризику некомпетентності при прийнятті рішень. Крім некомпетентності, зумовленої відчуженістю керівника від “виробничого процесу” підприємства, природно виявляється менша його компетентність у порівнянні з підлеглими в рамках їх фахових обов'язків. Тому при ризиках, що торкаються відразу декількох напрямків діяльності підприємства, навіть безперервна освіта, досвід, достатня інформованість не обмежують керівника від помилкових рішень, тому що кожна професійна галузь потребує специфічних оцінок, інтуїції і складних умінь, якими він просто не в змозі володіти.
- Відсутності у керівника достатнього методичного арсеналу для використання ефективних управлінських технологій. Цей недолік підтверджується насамперед фактом домінування у формах роботи наради й інших колегіальних видів діяльності. Незважаючи на відносну розробленість АРМ (автоматизованих робочих місць) керівника як у технічному, так і в програмному плані, переважна маса управлінців приймає рішення “наосліп” (подивимось, що з цього вийде) або колективно (що в значній мірі розмиває межі особистої відповідальності), оскільки не має у своєму розпорядженні адекватні засоби. Пітер Дракер у своїй статті “Наступна інформаційна революція” відзначає: “Проте комп'ютер і породжені ним інформаційні технології до цього дня не справили практично жодного впливу на прийняття рішень: чи треба (і для чого) будувати новий адміністративний будинок, нову школу, лікарню або в'язницю. Вони не справили практично жодного впливу на прийняття рішень про те, чи слід оперувати пацієнта, і якщо так, то як Вони не справили жодного впливу на рішення виробника устаткування про те, чи освоювати той або інший ринок, або на рішення великого банку про те, щоб придбати інший великий банк Для задач вищого керівництва інформаційна технологія

стала постачальником скоріше даних, ніж інформації, не говорячи вже про нові питання і нові стратегії” [2, с.2].

- Домінування оперативної роботи. Керівник перевантажений поточною, оперативною роботою, що істотно утрудняє, а іноді і позбавляє його можливості приділяти необхідну увагу перспективним питанням управління.
- Великого ризику перейти межу моральності. Мова йде не тільки про моральний бік взаємовідносин керівника і підлеглих. Насамперед ризик полягає в деформуванні моральної оцінки діяльності менеджерів вищої ланки, коли широкі повноваження відчиняють можливості для особистого збагачення. Було б неправильно припустити, що таке становище характерне тільки для економіки перехідного періоду. Джон К.Гелбрейт так говорить про це: “Чимала частина прибутків і багатства дістається людям без достатнього або узагалі всякого соціального обґрунтування... Сюди ж відносяться винагороди, якими щедро наділяють самі себе керівники сучасних компаній, користуючись наданими їм повноваженнями... Керівництво корпорацій убачає свою головну мету (відповідно до усіх традиційних економічних учень) в одержанні максимального прибутку. Будучи вільними від якого б не було контролю чи обмежень із боку акціонерів, його представники активно намагаються збільшити власні прибутки. При мовчазному потуранні рад директорів, члени яких підбираються самими керівниками, вони фактично визначають розміри власних окладів, надають самим собі пільгові можливості щодо придбання акцій і встановлюють для себе величезні розміри вихідної допомоги на випадок звільнення. Мало хто стане сперечатися з тим, що всі ці виплати і пільги не мають відношення до виконання яких-небудь економічних і соціальних функцій, за які вони даються. І хоча нерідко доводиться чути твердження – часом дуже пристрасні – про великий внесок і важливу роль керівників компаній, це не більш ніж легенда, у яку неможливо повірити” [3, с.234].
- Відсутності властивості цілісності в діяльності керівника. Поділеність виробничого процесу і управління знаходить свій відбиток і в структурі підприємства, і в посадових обов’язках керівників. Відзначені факти призводять до втрати цілісного сприйняття картини фахової діяльності, розпаду системоутворюючих зв’язків у ній або, у кращому випадку, така картина складається з фрагментів, що чергуються.

Подолання названих та інших труднощів у практиці керівництва покликане стати однією з принципових основ адекватності діяльності сучасного спеціаліста-управлінця.

Додатково до цього, соціальна адекватність менеджменту на особистісному рівні повинна забезпечуватися переліком таких професійно важливих якостей, які б дозволили керівнику реалізувати свій індивідуальний потенціал в управлінні, забезпечити управління конкретною організацією або власне собою, виходячи з наявних уявлень про соціальну адекватність. Для цього, будучи керівником будь-якого рівня, професіонал повинен ставити перед собою задачу, яка б мала відповідь тільки в тому випадку, коли досягнення її цілей відповідало б загальним цілям і задачам соціального розвитку.

Управління структурами (підприємством, установою, трудовим колективом), що відповідає уявленням про мікрорівень і претендує на соціальну адекватність, є не що інше, як спроба зняти суперечність між новими способами господарювання і старими організаційними формами. А це, у свою чергу, повинне забезпечити справжню конкурентоспроможність підприємства, усунення суперечностей, пов’язаних із реалізацією трудових можливостей, потенціалу працівників, захистом їх соціальних прав і забезпеченням соціальних гарантій [4].

Органічний зв’язок виділених рівнів виявляється в тому, що керівник як особистість займається управлінською діяльністю і на рівні окремо взятого підприємства (мікрорівень), і на рівні галузі економіки, держави, суспільства цілому.

Вітчизняна наука про управління, страждаючи схематизмом, не розглядала донедавна універсальні підходи до управління організаціями різноманітного масштабу і профілю діяльності (підприємствами, установами, закладами і т.д.) як соціальними об’єктами, що

складаються з тих самих елементів і ланок – індивідів, груп або підрозділів. Тому такі принципи соціального управління, як ціледумання, зворотний зв'язок за результатами діяльності, цілеорієнтована мотивація працівників, не стали основними при розробці стратегічного управління організаціями.

У практиці менеджменту це виявилось в ситуації, коли жодний галузевий орган державного управління – апарат міністерства – не мав чітко вираженої мети щодо задоволення потреб суспільства в тому виді продукції, який підприємства галузі виробляли. Мова могла йти тільки про планову кількість виготовленої продукції потрібної якості без урахування її споживчих властивостей із позицій вартості.

Як наслідок, однобічно орієнтована система цілей зумовлювала функціонування управлінських механізмів на конкретних підприємствах. Від їх керівників вимагали, насамперед, номенклатуру і кількісні показники випуску продукції. У результаті ні якість, ні ціна вироблених товарів і продукції не могли конкурувати з аналогічними групами товарної продукції, виготовленої за рубежем. Цілеорієнтована мотивація активної праці працівників не стала головним рушієм високоефективного протизатратного механізму на підприємствах. Так і не склалася реальна система матеріальної винагороди за результатами праці в рамках колективних форм її організації. Найбільш істотною перешкодою на шляху активізації праці працівників на підприємствах була і, на жаль, залишається зрівнялівка.

Безвідповідальність, прагнення без великих зусиль одержувати високі результати, відсутність мотивації до економії робочого часу працюючих, безініціативність, зневажливе ставлення до виконання інструкцій, правил і норм, слідування своїм інтересам і ігнорування чужих, є закономірним результатом роботи соціально неадекватної системи управління. Її головні характеристики – розмиті цілі і відсутність особистої відповідальності за невиконання наміченого, незалежно від масштабу соціального об'єкта, профілю і специфіки його діяльності [5].

Макрорівень в соціально-адекватному менеджменті – це, у повному розумінні слова, управління суспільством, найрізноманітнішими сферами його життєдіяльності. Зміст соціально-адекватного управління на цьому рівні насамперед повинен бути зумовлений поставленням цілей, що забезпечують захист інтересів суспільства, його розвитку, реалізацію його найперших і найважливіших потреб.

Олвін Тоффлер у своїй книзі “Адаптивна корпорація” підкреслює цю особливість управлінської практики, що зв'язує розв'язання економічних і соціальних задач: “...Громадськість усе частіше вимагає від компаній вирішувати, крім економічних, також і соціальні задачі... Активність таких утворень, як товариства споживачів, етнічні меншості, представники різноманітних субкультур, що спрямована на одержання представництва в правліннях корпорацій, теж пов'язана з уявленням про те, що компанії не повинні більше переслідувати єдину (економічну) мету, що їм слід перетворитися в “багатоцільові” організації, що вписуються в соціальне й екологічне оточення” [6, с.457].

За Тоффлером, організаційні форми управління, слідом за кардинальною зміною організаційних структур, повинні зазнати змін. “Сьогодні сувора вертикальна ієрархія втрачає свою ефективність, оскільки зникають дві основні умови її успішного функціонування. Керівники стикаються з усе більш різноманітними проблемами, і їм при розв'язанні складних технічних і економічних питань доводиться в усе більшій мірі враховувати також політичні, культурні і соціальні аспекти. У той же час зворотний зв'язок із нижніми рівнями стає усе більш неадекватним (виділене мною – Б.В.). Відстань між верхніми і нижніми ешелонами визначається не тільки розмірами підрозділів нижчого рівня або кількістю проміжних рівнів, але розмаїтістю відомостей, які слід опрацювати.

Як наслідок, ефективні рішення повинні сьогодні прийматися на усе більш і більш низьких рівнях організації.

Вимоги участі в управлінні продиктовані, таким чином, не політичною ідеологією, а тим, що система в її теперішньому структурному вигляді не в змозі ефективно реагувати на середовище, що швидко змінюється” [6, с.461-462].

Оцінка ступеня адекватності системи управління соціальним умовам, у яких вона функціонує, має робитися за сукупністю критеріїв. Вони також можуть бути згруповані за рівнями на яких реалізуються.

До них на макрорівні можуть бути віднесені:

- спроможність керуючої системи забезпечувати і підтримувати рівновагу між домінуючими цілями в суспільстві і прийнятими більшістю способами їх досягнення;
- наявність відкритої соціальної структури;
- реалізація у практиці діяльності керуючих систем відкритих соціальних структур, якщо вони характеризуються як соціально-адекватні, функції управління, що покликана оцінювати ставлення публіки, ідентифікувати політику і дії приватної особи або організації щодо суспільних інтересів і виконувати програму діяльності, спрямовану на досягнення розуміння і прийняття її масами;
- адекватність менеджменту національному характеру, що визначається як менталітет людей, які становлять дану спільність;
- спроможність створити такий соціальний і економічний порядок, що забезпечує нормальне існування суспільного організму;
- відповідність застосовуваних методів управління основним механізмам реалізації владних відносин, будь-то в окремих організаціях або великих соціальних системах;
- спроможність конструктивно впливати на процеси соціального розшарування;
- професійна компетентність осіб, що розв'язують задачі соціального менеджменту, і ступінь їх відповідальності за прийняті рішення;
- забезпечення об'єктивності, повноти й оперативності інформації, що циркулює в суспільстві;
- раціональна організація апарата управління й управлінської праці.

На мікроекономічному рівні менеджмент може бути визнаний соціально-адекватним якщо він спроможний:

- зняти суперечності між передовими ринковими методами господарювання і застарілими механізмами управління;
- установлювати відповідні відносини між керівництвом підприємства і працівниками.

Особливу значущість даний критерій одержує в тому випадку, коли мова йде про недержавну форму власності.

На особистісному рівні може бути виділена достатньо велика кількість критеріїв, але за умову відповідності їм мають бути подолані труднощі у роботі управлінця любого рівня про які велася мова раніше.

Таким чином, соціально-адекватний менеджмент повинен розглядатися як інтегральна характеристика вискоєфективної моделі менеджменту, адаптованої до суспільної системи з урахуванням головних потреб і інтересів соціального розвитку й особливостей менталітету.

Література:

1. Авилов А., Розманов О, Сидоров Н. Новый взгляд на деятельность руководителя. – <http://www.ptpu.ru/Issues/398/PU312.HTM>.
2. Дракер П. Следующая информационная революция. – <http://koi.cfin.ru/chuvakin/nir.shtml>
3. Гэлбейт Джон К. Справедливое общество. Гуманистический взгляд // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология / Под ред. В.Л.Иноземцева. – М.: Academia, 1999. – С.223-244.
4. Дмитренко Г. Жестокий менеджмент в микроэкономике // Персонал. – 1998. – №5.
5. Гошко А., Дмитренко Г. Теория и практика менеджмента: формирование украинской модели менеджмента // Общественные науки. – 1998. – № 7. – С.16-26.
6. Олвин Тоффлер. Адаптивная корпорация // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология / Под ред. В.Л.Иноземцева. – М.: Academia, 1999. – С.448-464.
7. Мертон Роберт. Социальная теория и социальная структура (фрагменты) / Под общ.

ред. В.В. Танчера. – Киев: Ин-т социол. НАН Украины, 1996. – 112 с.

8. Козер Л.А. Функции социального конфликта // Американская социологическая мысль: Тексты / Под ред. В.И. Добренькова. – М.: Изд-е Междунар. ун-та бизнеса и управления, 1996. – С.542-546.
9. Королько В.Г. Основы публич релейшнз: Посібник. – Київ: Ін-т соціології НАН України, 1997. – 334 с.
10. Бурега В.В. Социально-адекватный менеджмент (научно-теоретические основы, анализ современной практики в Украине). В 2 ч. – Ч.2 – СПб.: Изд-во СПб. ун-та, 1999. – 20с.

БЕЗЛИДЕРНЫЕ ОРГАНИЗАЦИОННЫЕ СТРУКТУРЫ КАК СОЦИАЛЬНОЕ ЯВЛЕНИЕ

Phenomenon of nonleadership organizational structures is analyzed in the article, conditions and factors promoting these structures as everyday reality in contemporary Ukrainian society and making deeper organizational crisis are defined.

Effective anticrisis social management presupposes overcoming of nonleadership organizational structures, that makes necessary new approach to the existing theories of organizations and management, taking into account dynamic changes of macro and microenvironment organizations.

Ключевые слова: лидерство, безлидерные организационные структуры, социальное управление, организационное поведение.

У статті аналізується феномен безлідерних організаційних структур, з'ясовуються умови та фактори, котрі сприяють тому, що ці структури стають повсякденною реальністю в сучасному українському суспільстві і поглиблюють організаційну кризу. Ефективне антикризове соціальне управління передбачає подолання безлідерних оргструктур, для чого необхідно переосмислення існуючих теорій лідерства та теорій організації та управління з урахуванням динамічних змін макро- і мікросередовища організацій.

Современное общество с его высоким уровнем деперсонализации характеризуется тотальным распространением безлидерных организационных структур, причем эта тенденция усиливается. Организации разных стран под воздействием процессов глобализации и интернационализации различных аспектов жизнедеятельности утрачивают индивидуальность, используют все более унифицированные технологии (в т.ч. социальные). Одновременно в процессе адаптации к внешним изменениям и необходимости достижения внутренней интеграции они все острее ощущают потребность в новом лидерстве. В последнее десятилетие в научный оборот вошли такие понятия, как “преобразующее лидерство”, “динамичное лидерство”, “интегративное лидерство” и т.д., однако востребованность новых лидеров, как и их характеристики, оцениваются исследователями и практиками неоднозначно. Следует признать тот факт, что в социологии организаций эта проблема выходит за рамки изучения малых групп и становится краеугольной при дальнейшей разработке концепции организационного развития и институционализации новых организационных форм в направлении повышения их субъектности.

Трудно не согласиться с выводом о том, что “мир нуждается в лидерах, и именно по этой причине лидерство остается темой обширных научных исследований. Это ... важная и достаточно фундаментальная тема успешной работы организационных структур всевозможных типов” [1, с.163]. Поиск новых ориентиров в области социального управления, а также путей построения организации, соединяющей свою гуманную сущность и высокую эффективность, приводит к переосмыслению феномена лидерства, ведь традиционное рациональное лидерство оказывается все менее эффективным, а существующие научные подходы страдают односторонностью, сосредоточенностью преимущественно на разработке методов эффективного лидерства на уровне малых общностей (групп), что воплотилась во многих концепциях, наиболее известные среди которых “ситуационная теория”, “теория черт”, реляционная теория, теория определяющей роли последователей. Исследователями очерчено множество типов и стилей лидерства, трудно поддающихся классификации. Зафиксирована также безрезультатность попыток свести проблему лидерства к идентификации личных качеств выдающихся деятелей (подробный анализ различных теорий лидерства осуществлен Джеком Дунканом) [1]. Не менее спорным, с нашей точки зрения,

Хижняк Лариса Михайловна – доктор социологических наук, профессор кафедры социологии труда и управления Харьковского национального университета им.В.Н.Каразіна (т.: (0572) 45-74-03; e-mail: khyzhnyak@univer.kharkov.ua)

является и стремление расширить круг субъектов лидерства только за счет менеджеров, управляющих, администраторов, руководителей производства, предпринимателей, функционеров различных массовых структур и государственных учреждений, которые активно участвуют в процессе общественных преобразований [2, с.17]. В управление преобразованиями включается гораздо большее число участников. Заслуживает внимания точка зрения, согласно которой любая организация обладает тем или иным лидерским потенциалом, так как каждый ее член способен влиять на других сотрудников; проблема заключается в раскрытии этого потенциала, превращении его в ресурс организации и его использовании [3, с.80].

Лидерство – многогранное явление, его можно рассматривать в различных ракурсах: как роль, как организационный принцип, как функцию управления. В “Большом толковом социологическом словаре (Collins)” лидерство определяется как способности, качества и поведение, связанное с ролью группового лидера; оно может присваиваться индивидуумам на основе личных качеств и опыта либо посредством традиции и /или занимаемой позиции [4, с.372]. Лидерство – одна из организационных ролей, необходимых для успешной деятельности социальной общности. Дар лидерства считается важнейшим требованием к руководителю, независимо от социального контекста его деятельности и организационного уровня, на котором эта деятельность реализуется. В теории и практике социального управления широко распространены следующие суждения относительно лидерства как организационного принципа: “Безлидерные организации менее эффективны и отличаются более низким уровнем сплоченности”, “Следует выявлять лидеров в каждой организации и, опираясь на них, воздействовать на организационное развитие”, “Сочетание в одном лице руководителя и лидера – наиболее желательно, хотя не всегда достижимо” и др. Представления классической теории организации и управления об эффективном лидерстве исходят из признания неких универсальных лидерских качеств. В трактовке О.Тида они выглядят следующим образом: 1) физическая и нервная энергия, ведь лидерство – тяжелая работа, поэтому лидер должен обладать более чем средним запасом энергии; 2) знание цели, которая должна вдохновлять ведомых на ее достижение; 3) энтузиазм, одержимость, способные трансформироваться во властные распоряжения и другие формы влияния; 4) вежливость и обаяние, способные вызвать у ведомых уважение; 5) порядочность, верность себе, необходимые для завоевания доверия [1, с.236]. Выделяются различные типы лидеров как субъектов деятельности, например, лидер мысли, лидер интуиции, лидер сердца, которые в разной мере востребованы в той или иной ситуации [2, с.18].

Детерминантами эффективного лидерства выступают личность лидера, стиль лидерства и общая ситуация, а развитию эффективного лидерства чаще всего мешают устоявшиеся поведенческие стереотипы, которые необходимо разрушать, одновременно способствуя принятию членами организации нового статуса, новых ценностей, нового подхода к работе [5]. Многочисленные эмпирические исследования позволили тип лидерства связать со стадиями жизненного цикла организаций. Так, стадии рождения организации в большей степени присущ новатор, стадии детства – оппортунист, подростковой стадии – консультант, стадии ранней зрелости – участник, стадии расцвета сил – корпоративный деятель, стадии старения – администратор, стадии обновления – реорганизатор [6, с.24]. Внимание исследователей гендерной проблематики привлекает изучение различий в свойственных мужчинам и женщинам стилях лидерства [7, с.23-33].

Многомерность современных организационных структур, проявляющаяся в их сложности и росте социальных ожиданий от их функционирования, требует переосмысления прежних универсальных трактовок лидерства. Уходит в прошлое организационное лидерство, основанное на абсолютизации власти-полномочий, получаемой в связи с занимаемой должностью и дающей право руководителям принуждать, наказывать или поощрять индивидов в процессе достижения целей организации без учета их интересов, мнений и привлечения их к участию в принятии решений. Признание наличия “пределов управления”, т.е. границ силового воздействия на поведение подсистем управляемого объекта, приводит к усили-

важущейся критике агрессивного лидерства и призывам к замене его в свободном от насилия мире на лидерство неагрессивное, гуманное, ставящее своей целью создание гуманной атмосферы в микро- и макросреде организации, а также достижение результата в сочетании с социальной ответственностью, заботой об общественном благе и безопасности индивидов и групп, которые находятся в активной или пассивной связи с конкретной организацией. "Если стиль лидерства, заключающийся в сотрудничестве и отказе от агрессии, станет нормой, если ему будут учить, это даст импульс развитию бизнеса и всего общества в гуманистическом направлении" [7, с.32]. Мы считаем, что стремление к утверждению адекватных современным представлениям стилей деятельности безуспешно, если не двигаться в направлении преодоления безлидерных организационных структур.

Под безлидерными мы понимаем такие организации, которые не приобрели, либо утратили способность к собственному развитию, к раскрытию и мобилизации лидерского потенциала в интересах осуществления необходимых преобразований.

Без признанных лидеров, способных предсказывать события и меняться вместе с изменением ситуации, а также выражать и защищать интересы своей организации, ее жизнеспособность становится проблематичной. К числу особо значимых преобразующих лидеров в современном бизнесе относят предпринимателей, однако безлидерность присуща и части предпринимательских структур в украинском обществе. Как свидетельствуют материалы конкретно-социологического исследования (анкетный опрос 380 предпринимателей малого бизнеса Харьковского региона проведен с участием автора сотрудниками кафедры социологии труда и управления Харьковского национального университета им В.Н.Каразина; выборка многоступенчатая, квотная; 2000г.), в среде предпринимателей отмечается стремление дистанцироваться от принятия управленческих решений относительно развития предпринимательства на уровне региона и страны. Сосредоточенность большинства из них исключительно на производственных и экономических вопросах собственного бизнеса, их разьединенность не позволяет им в полной мере выражать и отстаивать интересы своих бизнес-структур, сочетать их с интересами других социальных групп (общностей) и национальными интересами в целом. По нашим данным, 67% опрошенных представителей малого бизнеса никак не задействованы в процессе принятия решений по вопросам развития предпринимательства; из них каждый четвертый вообще не считает целесообразным каким-то образом воздействовать на решения относительно путей развития частного бизнеса в регионе. Хотя с повышением предпринимательского стажа уменьшается удельный вес "пассивных" предпринимателей, т.е. практика бизнес-деятельности постепенно "пробуждает" предпринимателей, заставляет их осознать необходимость иметь те или иные легальные каналы воздействия на органы власти и управления. Среди тех, кто ориентирован на долгосрочную перспективу развития бизнеса и его расширение, уже каждый второй опрошенный намерен воздействовать на решения региональных властей. Однако существующие каналы такого воздействия достаточно ограничены. На первом месте находятся личные связи, которые использует 21% респондентов. Среди тех, кто в бизнесе работает свыше 8 лет, 30% опрошенных отдают предпочтение межличностным контактам с представителями властных и управленческих структур. Такие связи оказываются пригодными особенно для тех предпринимателей, кто уже сейчас расширяет свой бизнес, по сравнению с теми, у кого таких планов нет (соответственно 36% и 16% ответов). Личные связи более популярны также среди предпринимателей-мужчин (их назвали в два раза больше мужчин по сравнению с женщинами). Каждый седьмой опрошенный отметил, что его воздействие на региональную власть осуществляется через союз (ассоциацию) предпринимателей, хотя молодые предприниматели менее склонны считать объединения представителей малого бизнеса тем каналом, через который можно эффективно решать проблемы предпринимательства. Около 7% респондентов отметили, что с функцией представительства и защиты предпринимательских интересов справляется депутатский корпус. Незначительное число опрошенных возлагает в этом вопросе надежды на собственные действия, связанные с личными обращениями, предложениями в органы государственной власти и управления (5%); около 4%

респондентов отмечают важность средств массовой информации в отстаивании интересов предпринимателей. Консолидация предпринимательских структур, в первую очередь "снизу", на местном (региональном) уровне, а также создание предпринимательских союзов, способных обеспечивать безопасность частного бизнеса, будет, на наш взгляд, способствовать преодолению безлидерности предпринимательских организаций и повышению их жизнеспособности.

Какие факторы способствуют существованию безлидерных организационных структур? Ответ на этот вопрос, думается, следует искать, учитывая как национально-государственные и культурные особенности той среды, в которой функционирует и развивается конкретная организация, так и институциональные особенности глобального миропорядка. Безлидерности организаций способствуют в наибольшей степени условия, во многом являющиеся следствием тоталитарного общественного устройства, а именно: высокая степень авторитаризма в управлении; абсолютизация должностного давления на подчиненных; слепое стремление к результату, определяемому кратковременной выгодой; восприятие целостности организационной системы как абсолютной ценности, которую должны иметь в виду руководители при делегировании полномочий, принятии управленческих решений.

Конструктивное и адекватное поведение в нестабильных условиях недоступно безлидерным организациям. Остановимся на некоторых проблемах, которые, с нашей точки зрения, наиболее трудно (а зачастую невозможно) решать безлидерным организациям.

1. Поиск среды обитания. Организации стремятся занять выгодную позицию и рассчитывать на успех, для чего им важно в каждый конкретный момент оценивать ситуацию, складывающуюся в их внешнем окружении. Концепция "поиска среды обитания" исходит из того, что организации часто предпочитают передислоцироваться из-за ухудшающихся общественных условий в другие места или общественные сферы, которые лучше соответствуют их идентичности [8 с.86]. Такой спланированный обход неблагоприятных внешних условий требует мобилизации лидерского потенциала организации.
2. Активное внедрение в социальную среду предполагает наличие инструментов и механизмов, помогающих организации осознанно влиять на привлекательность той или иной своей деятельности на общественном уровне, демонстрируя ее социальную значимость.
3. Обеспечение ценностного единства членов организации через сотрудничество, отказ от агрессии, достижение результата в сочетании с заботой руководителей о подчиненных. Только лидер, разрабатывающий командную систему ценностей, может сплотить организацию, направить усилия ее членов в нужное направление, адаптировать их к изменениям.
4. Преодоление организационных кризисов. Неопределенности и неустойчивость окружающей среды организации могут преодолевать самостоятельно, путем самостабилизации во взаимодействии с внешними факторами. Для этого многими из них предпринимаются попытки антикризисного управления, ведь простое стремление выжить и сохранять функциональную способность не гарантирует успеха в кризисной ситуации. Интерес представляет модель четырех "С", рассматривающая кризисную ситуацию в организации с разных сторон и опирающаяся на самоорганизационные механизмы. Ключевыми аспектами этой модели выступают: 1) причины (causes) – факторы, вызывающие кризис; 2) следствия (consequences) – краткосрочные и долгосрочные воздействия кризиса на деятельность организации; 3) предупреждение (caution) – меры, предпринимаемые для минимизации влияния потенциальной кризисной ситуации; 4) преодоление (coping) – ответная реакция на кризисную ситуацию [9]. Данную модель можно рассматривать и как аналитическую схему возрождения лидерства в организации, стремящейся к самостоятельному преодолению кризиса.

Ситуативный подход, показавший свои большие эвристические возможности в социальном управлении, предполагает, что функции лидерства относительно постоянны, тогда как задачи меняются при изменении ситуации [5]. Например, при урегулировании конфликта в тех или иных пространственно-временных границах лидер вынужден концентрировать усилия либо на установлении порядка, либо на выявлении конфликтов. Особенностью

современной ситуации в организациях является то, что зоной особой ответственности лидера, его целевой установкой становится обеспечение социальной эффективности. Для этого лидер должен учитывать, во-первых, отрицательные моменты, которые следует предотвращать, а именно: ущерб, связанный с неблагоприятными условиями трудового процесса, стрессами, сверхквалификацией или деквалификацией; ущерб, наносимый здоровью (общая и профессиональная заболеваемость, травматизм на производстве); ущерб, наносимый личности (снижение способностей, апатия и т.д.). Во-вторых, лидеру целесообразно концентрировать внимание на ряде преимуществ, которые следует реализовать: гарантированное существование, обеспечение надлежащего уровня жизни (надежное рабочее место, соответствующее вознаграждение, социальные услуги); реализация и развитие индивидуальных способностей подчиненных; определенная степень свободы и самостоятельности (возможность принимать решения, интенсивность работы); признание, успех, влияние (в организации и за ее пределами); социальные контакты и благоприятный климат в организации [10, с.94-95].

Таким образом, в современной организации на первый план выходит личность и стиль лидерства, а не формальные и жесткие правила и процедуры: лидерство занимает особое место в системе социального управления, лидерские функции развивают с помощью специальных обучающих методик, однако безлидерные организации остаются повсеместной реальностью в мире организаций. Современные организации постоянно сталкиваются с рисками и неопределенностями, сложными и динамичными изменениями окружающего мира, что повышает спрос на новые нестандартные решения и вызывает потребность в новом лидерстве.

Безлидерность организационных структур затрудняет их следование новейшим тенденциям организационного развития и включению в решение как местных (локальных), так и глобальных проблем человечества. Повышению лидерского потенциала организаций будет, на наш взгляд, способствовать, во-первых, осознание ценности человеческого ресурса организации, развитие которого должно стать важной статьей инвестиций, а не затрат; во-вторых, определение в каждый конкретный момент фактических организационных ролей, закрепление норм, направленных на сотрудничество внутри и вне организации; в-третьих, консолидация организационных структур различных видов как на местном, так и общенациональном уровне для решения социально значимых проблем. Искать и находить новые пути развития, ориентированные на человека – это основная задача организаций, стремящихся стать реальными субъектами общественных преобразований.

Литература:

1. Дункан Джек У. Основопологающие идеи в менеджменте. Уроки основоположников менеджмента и управленческой практики: Пер. с англ. – М.: Дело, 1996. – 272с.
2. Ладанов И.Д. Психология управления рыночными структурами: Преобразующее лидерство. – М.: УЦ “Перспектива”, 1997. – 288с.
3. Латфуллин Г. Основные тенденции и концепции управления на стыке веков // Проблемы теории и практики управления. – 1998. – №1. – С.76-80.
4. Большой толковый социологический словарь (Collins). Том 1 (А-О): Пер. с англ. – М.: Вече, АСТ, 1999. – 544с.
5. Heifetz R., Laurie D. The work of leadership // Harvard business rev. – Boston, 1997. – N 1. – P. 124-134.
6. Мильнер Б.З. Теория организаций. – М.: ИНФРА-М, 1998. – 336 с.
7. Лидерство. Психологические проблемы в бизнесе: Пер. с англ. – Дубна: Феникс, 1997. – 176 с.
8. Закс С. Эволюционная теория организации // Проблемы теории и практики управления. – 1998. – №1. – С. 81-86.
9. Pearson C.M., Clair J.A. Reframing crisis management // Academy of management rev. – 1998. – Vol. 75, N 1. – P. 59-76.
10. Управление персоналом в условиях социальной рыночной экономики / Под науч. ред. Р. Марра, Г. Шмидта. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1997. – 480 с.

ББК 74.04(2)
УДК 316.334:37

Полторак В.А.

ОБУЧЕНИЕ ЭКОНОМИСТОВ СОЦИОЛОГИИ: ОТ ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО КУРСА ДО ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ СПЕЦИАЛИЗАЦИИ

The article is devoted to the most important today's problem, that of organization of teaching sociology at non-sociological educational establishments (economic, technical and others), in the conditions of lack of sparring time for studying this subject. On the one hand, they offer to use sparring time of contiguous special subjects for studying sociology, on the second hand, to make up a closed teaching sociology cycle in economic educational establishments consisting of three stages: theoretical and methodological (teaching general sociology and sociology of labour); methodic (special course "Marketing Research"); socioengineering or technological (special course "Public Relations"). There is an example of practical use of this model in a higher educational establishment.

Стаття присвячена найважливішій сьогоденній проблемі: організації соціологічної освіти у несоціологічних вузах (економічних, технічних і т.ін.) в умовах вкрай недостатнього навчального часу для вивчення дисципліни. Пропонується, по-перше, використати для цього навчальний час, який виділяється для вивчення суміжних професійно-орієнтованих дисциплін. По-друге, побудувати замкнений цикл викладання соціології в економічному вузі з трьох етапів: теоретико-методологічного (викладання соціології та соціології праці); методичного (спецкурсу "Маркетингові дослідження"); соціоінженерного або технологічного (спецкурсу "Паблік рілейшнз"). Висвітлюється досвід реалізації моделі в одному з вузів.

Ключевые слова: социологическое образование, преподавание социологических дисциплин, публич рилейшнз, спецкурсы.

В процессе решения проблем становления социологического образования в Украине параллельно реализовывались два комплекса, два круга задач. Во-первых, подготовки профессиональных социологов: это направление постоянно развивается, созданы социологические факультеты и отделения в Киевском, Харьковском, Днепропетровском, Одесском и ряде других университетов и гуманитарных вузов. Во-вторых, эффективного преподавания социологических дисциплин в вузах иного профиля, в первую очередь – гуманитарных, экономических, технических.

К сожалению, в плане решения второй из названных проблем сделано немного. Практически не удалось даже отстоять приоритетное положение социологических курсов над политологическими в плане объема учебной нагрузки. Между тем, автор настоящей статьи уже 10-15 лет постоянно выдвигает на обсуждение проблему, идею эффективного объединения для студентов, готовящихся по различным специальностям, курсов общей социологии с курсами специальными социологическими с учетом направленности подготовки специалистов (социологии труда и управления, экономической социологии, социологии культуры и др.).

В чем, собственно, основная идея подобного подхода и основные проблемы, которые можно решить при его реализации? Ответ очевиден: пока во многих вузах курс социологии читается как "чисто" гуманитарный, такой же, как курс философии, религиоведения или истории. Естественно, изложение социологической теории необходимо. Более того, многие вузовские специалисты высказываются в том плане, что нужно усиливать глубину исторического анализа развития социологических концепций, излагать полнее основные социологические теории и т.п. При этом, оставляется одна лекция (или вообще ни одной) на изложение прикладной социологии, анализ социологических методов сбора информации, методики проведения социологических исследований.

Автор настоящей статьи всегда был противником подобного подхода, считая, что раз

Полторак Владимир Абрамович – доктор философских наук, профессор, заведующий кафедрой социологии, философии и психологии Днепропетровской академии бизнеса и права (т./факс: (0562) 47-86-65; e-mail: s-polis@a-teleport.com)

уж мы излагаем не обычную гуманитарную дисциплину, а такую, которую родоначальник социологии О.Конт изначально называл “социальной физикой”, то и подход к обучению специалистов, к примеру, экономического или технического профиля должен быть иным. А именно: мы можем и должны показать этим студентам методы и технологии анализа общественных процессов. Более того, научить их (к примеру, когда речь идет об экономистах, политологах, психологах, историках, даже – географах или биологах) пользоваться ими. Ведь уже и доказывать не нужно, что во всех этих науках основная доля методов, используемых в прикладных исследованиях, – социологические.

Все это, конечно, так. И вряд ли найдется социолог (если, естественно, он сам хорошо владеет методами и технологиями прикладной социологии), который бы отрицал подобный подход к демонстрации методологических и методических возможностей социологической науки.

Однако, на пути реализации подобного подхода встала проблема методическая, связанная с минимальным числом часов, отводимых на изучение социологии в несоциологических вузах. Эту проблему, естественно, нужно радикально решать. Правда возникают вопросы: как и кому? Если в отношении социологического образования своеобразным лоббированием соответствующих проблем занимаются ведущие вузы страны, среди деканов и ректоров которых уже есть социологи, то в плане оказания подобной помощи непрофильным вузам этим заниматься практически некому. Думаю, что неплохо было бы поднять эту проблему перед Социологической ассоциацией Украины в плане создания соответствующего комитета. Ведь в действительности в непрофильных вузах сегодня преподают социологию сотни и сотни преподавателей. И это, при условии их эффективной организации, мощный отряд специалистов, которые могут самостоятельно решать ряд важных проблем социологического образования.

Впрочем, зная, каким образом решаются подобные проблемы в нашей стране, мы вряд ли можем рассчитывать на какой-то результат в ближайшее время (имеется в виду результат, в первую очередь связанный с расширением часов на преподавание курсов социологии с внедрением элементов социологий отраслевых и методических проблем проведения социологических исследований). Поэтому следует искать и иные, альтернативные пути решения поднятой проблемы. И, как показывает опыт автора, они существуют. Причем, в первую очередь в вузах и на факультетах экономического, политологического, психологического, исторического и т.п. профилей. И, в первую очередь, в вузах негосударственных, где действительно имеется значительная свобода маневра в подборе и чтении спецкурсов и факультативов.

Раскроем пути решения проблемы в рамках такого негосударственного вуза, как Днепропетровская академия управления, бизнеса и права, где автор возглавляет кафедру социологии, философии и психологии. В, так сказать, историческом аспекте она решалась следующим образом. С самого начала зарождения вуза и преподавания курса социологии, даже при весьма минимальном числе часов на него (1 кредит, 36 аудиторных часов), дело было поставлено таким образом, что наряду с изложением основных проблем социологии, в них “вкрапливались” элементы курса социологии труда и управления. Затем, поскольку студенты-экономисты изучают несколько маркетинговых курсов, был предложен и начал преподаваться спецкурс “Методы и технологии маркетинговых исследований”. Ведь, как оказалось (с этим сначала активно не соглашались преподаватели маркетинга), среди методов и технологий маркетинговых исследований, подавляющее большинство составляют как раз социологические [1]. Впрочем, в последние годы для студентов, обучающихся по специальности “Маркетинг”, введен специальный обширный курс “Маркетинговые исследования” с курсовой работой и экзаменом. Для студентов других экономических специальностей по-прежнему читается спецкурс по методам и технологиям маркетинговых исследований. Естественно, возникают проблемы с руководителями выпускающих кафедр, которые не всегда удается решить. Однако, все экономисты – заведующие кафедрами, понимающие, с чем их студентам придется столкнуться в профессиональной деятельности (мы имеем в

виду необходимость постоянного изучения рынка, потребителя, товаров, конкурентов, среды маркетинга и др.), идут на включение в программы соответствующего курса.

Наконец, в течение последних нескольких лет мы начали активно внедрять в процесс обучения студентов в экономическом вузе курс “Паблик рилейшнз”, который, по-нашему убеждению, является социологическим. Ведь в широком смысле слова речь идет о проблемах, связанных с формированием общественного мнения, разработкой и внедрением соответствующих технологий, которые основаны на социоинженерной деятельности. В итоге получен замкнутый цикл преподавания социологических дисциплин в экономическом вузе:

- 1 этап – *теоретико-методологический*: преподавание курса социологии с “вкраплением” элементов отраслевой социологии (социологии труда и управления);
- 2 этап – *методический*: преподавание курса “Маркетинговые исследования” или спецкурса “Методы и технологии маркетинговых исследований”;
- 3 этап – *социоинженерный или технологический*: преподавание спецкурса “Паблик рилейшнз”.

Вряд ли здесь стоит подробно излагать все проблемы, связанные с организацией и содержанием данных курсов. У нас имеются программы курсов и с ними можно ознакомиться. Поэтому укажем лишь основные элементы, входящие в круг излагаемых проблем:

Курс “Социология” читается как теоретико-методологический в целом по тем программам, которые используются во всех вузах и были в свое время рекомендованы Министерством образования. Здесь излагаются проблемы, связанные с местом и функциями социологии в системе гуманитарного знания; анализируются проблемы социальной структуры общества, социальных отношений, социальных институтов и социальных процессов, личности, семьи и др. Однако, как уже отмечалось, в “ткань” курса органично “вплетены” элементы социологии труда и управления. В частности, анализируются проблемы социально-трудовых отношений; трудового поведения; трудовых коллективов; социально-трудовых конфликтов; социоинженерной деятельности и некоторые другие.

Спецкурс “Методы и технологии маркетинговых исследований” включает три части. Во-первых, излагаются основные направления маркетинговых исследований (изучение среды маркетинга, рынка, потребителей, товара, рекламы, фирмы). Во-вторых, излагаются (адаптированно, естественно, к практике маркетинговых исследований) методы получения информации (опросы, анализ документов, наблюдение и т.п.). От традиционно – социологических – до используемых непосредственно в маркетинге, а именно: торговых и потребительских панелей, фокус-групп, холл-тестов, пробного маркетинга и др. В-третьих, излагаются некоторые важнейшие технологии проведения исследований (организация выборки; способы построения показателей; программирование и организация маркетингового исследования; методы анализа данных и др.).

Спецкурс “Паблик рилейшнз”, как уже отмечалось, излагается в основном в социологической интерпретации, т.е. основное внимание здесь уделяется не организации презентаций или пресс-конференций (хотя, естественно, затрагиваются и эти вопросы), а проблемам формирования общественного мнения. Причем, студентам предлагаются в основном два направления ПР. Во-первых, экономические, финансовые ПР (формирование имиджа фирмы и предпринимателя, использование имиджа фирмы как элемента неценовой конкуренции; вопросы возвышения и снижения имиджа и другие). Во-вторых, политические ПР (рассматривается множество интереснейших проблем, связанных с участием в политике; организацией выборных кампаний; подготовкой и реализацией политических технологий и т.п.). Добавим, что политические ПР также вызывают у будущих бизнесменов повышенный интерес. Вероятно, постольку, поскольку, в современных условиях в Украине бизнес без политики практически невозможен.

Подводя итог, скажем, что предложенная схема изложения социологических курсов (а мы рассматриваем предложенные три цикла их реализации именно подобным образом) позволяет решать множество проблем. Это и пропаганда социологии как науки среди студентов-несоциологов; и организация практически непрерывного социологического образо-

вания в несоциологических вузах; и предоставление будущим специалистам вторых социологических специальностей (достаточно сказать, что в ходе опроса студентов Академии, при том, что спецкурс по “Паблик рилейшнз” только начал читаться на старших курсах, около четверти опрошенных выразили желание стать специалистами по ПР). Наконец, как уже отмечалось, подобный подход позволяет решать проблемы социологического образования за счет негуманитарных блоков дисциплин. Мы совершенно уверены, что подобные резервы имеются по многим специальностям и могут быть эффективно использованы.

Литература:

1. Полторак В. Маркетинговые исследования: сущность, методы, технологии // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2000. – №1. – С.108-128.

СОЦИОЛОГИЧЕСКАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ КАК ОБЪЯСНЕНИЕ И ПОНИМАНИЕ

The article is dedicated discussion about problem of sociological interpretation and understanding the place and role procedures of comprehension and explanation in it. It's given defining characteristics of explanation, comprehension, interpretation and cleared the interaction of these procedures in sociological research. It's considered the logics of development of scientific knowledge and historically consistent "coming" of these procedures in sociology.

Стаття присвячена обговоренню проблем соціологічної інтерпретації та з'ясування місця і ролі в неї розуміння і пояснення. Даються характеристики, які характеризують інтерпретацію, розуміння, пояснення, та виявляється взаємодія цих процедур в соціологічному дослідженні. Розглядається логіка розвитку наукового знання та історична послідовність "приходу" цих процедур в соціологію.

Ключевые слова: интерпретация, понимание, пояснение, процедура социологического исследования.

“Мысли без содержания пусты, созерцания без понятий слепы”

И: Кант

Кризисная ситуация “антипозитивистского перелома” (как его иногда именуют) в социологии необходимо связана с обсуждением проблем социологической интерпретации. Проблемы эти восходят, в свою очередь, к многообразным и сложным “дискурсам”, как сейчас принято выражаться, по поводу социологической онтологии, методологии и эпистемологии. Однако, центральное место в конечном счете принадлежит уяснению природы используемых в социологических исследованиях процедур объяснения и понимания. Именно взаимоотношение этих процедур, определение места каждой из них в сложном познавательном акте – одна из важнейших методологических и метатеоретических проблем современной социологии.

Попытки выяснить взаимодействие этих процедур в том или ином акте социологического исследования, а также разобраться в природе социологической интерпретации приводят к путанице и неопределенности порой чисто словесного характера: объяснение, понимание и интерпретацию зачастую просто не различают, для обозначения одной и той же процедуры употребляют разные термины. Однако выяснение природы каждой из этих процедур и соответствующие предпочтения – не область спекуляции. Предпочтения эти, как и любая методологическая позиция, непосредственно вторгаются в исследовательскую практику. И именно последняя, в конечном счете, дает возможность оценить преимущество каждой из них. Как пишет, например, Елена Казакевич, анализирующая позицию сторонника “социологического реализма” У.Аутвейта (и выражающая по данному поводу солидарность с ним): “существенно то, что общественные науки требуют множественности методологических подходов не меньше, чем естественные. О достоинстве этих подходов можно судить только по практике этих наук и по степени, в какой они, на взгляд обществоведов и публики, обогащают наше понимание социального мира” (курсив мой – И. П.) [1, с.178].

Размышления относительно социологической интерпретации и уяснение места и роли в ней понимания и объяснения предполагают обращение к логике развития научного знания, исторически-конкретной последовательности “прихода” в социологию указанных процедур.

Попова Ирина Марковна – доктор философских наук, профессор кафедры социологии Института социальных наук Одесского национального университета им.И.И.Мечникова

Необходим в данном случае не ретроспективный подход, когда анализ идей осуществляется “с конца пути”, а характеристика “долгой дороги”, которую проходят идеи (и процедуры) реализующаясь и утверждаясь в исследовательской практике¹.

Интерпретация в самом общем смысле характеризуется как “придание, приписывание смысла вещам и событиям” [3, с.185], “установление значения теоретических терминов и высказываний” [4, с.37], “придание смысла или значения символам формализованного языка или исчисления” [5, с.163], как “ключ” к пониманию [6, с.151]. Существуют и другие характеристики интерпретации, суть которых определяется, как правило, двумя обстоятельствами:

1. различиями в характере знаний (логика, математика, естественно- научное знание, с одной стороны, и социально-гуманитарное, историческое знание, с другой);
2. различиями периодов в развитии научного знания (классического, неклассического и пост - неклассического)².

Если иметь в виду, что критерии “научности” и эталоны “научного познания” первоначально задавались преимущественно естественными науками, то соответствующим образом трактовалась и “научная” интерпретация. Она представляла собой соотнесение теоретических знаний и эмпирических фактов, отождествлялась с теоретизированием и объяснением. Последнее – определенная процедура, обусловленная наличием *причинно-следственных, необходимых, “каузальных”, “номических” связей между явлениями*. Наличие таких связей фиксировалось научными законами, которые составляли основное содержание научных теорий. Именно установление “каузальности” лежит в основе научного объяснения – даже в том случае, если признается наличие так называемых “телеологических” объяснений (о чем речь будет идти далее).

Выясняя специфику процедуры научного *объяснения* обращают внимание на неправомерность характеристики ее как процедуры, обусловленной ответом на вопрос “почему”, ибо вопрос этот чрезвычайно многозначен. Такая характеристика научного объяснения не дает также возможность отличить последнее от объяснений, содержащихся в представлениях здравого смысла. [8, с.8-10]. “Необходимо, – по мнению Е.П.Никитина, – подвергнуть анализу не обыденное словоупотребление, а те реальные объяснительные процедуры, которые имеют место в научном исследовании...” [8, с.10] Анализ “реальных объяснительных процедур”, используемых в науке, свидетельствует о том, что, несмотря на значительное многообразие типов, видов научных объяснений, любая объяснительная процедура предполагает установление *необходимой связи, подведения под закон* ³.

“Подводящую” теорию объяснения связывают с объяснением каузальным. Известный современный логик и методолог науки Г.Х.фон Вригт пишет следующее: “Модель объяснения посредством закона первоначально рассматривалась как обобщение идей, связанных с каузальным объяснением.” [9, с.74]⁴. В дальнейшем понятие причины вытесняется понятием функции, а также понятием “условия”, вводящим объяснительную процедуру в круг пред-

¹ Об издержках “ретроспективного подхода” к эволюции идей пишет Ю.Н.Давыдов, характеризуя творческую эволюцию П.Сорокина. Естественно в данном случае и использование образа “дальней дороги”, который навеян автобиографической работой П.Сорокина “Дальняя дорога”. Образы и представления, использованные Ю.Н.Давыдовым для характеристики творчества П.Сорокина [2, с.164-165], могут быть полезны для анализа различных идей в социологии и, в частности, при выяснении природы социологической интерпретации.

² Характеристика данных периодов как “форм научности” применительно к развитию социологии дана Ю.Н.Давыдовым [7, с.14].

³ Так Е.П.Никитин классификации научных объяснений по различным критериям предваряет формулирование правил, согласно которым в качестве “объясняющего” выступает “по крайней мере один закон науки”, под который “подводится объясняемое” [8, с.36].

⁴ Фон Вригт, характеризуя различные традиции научного объяснения, в одном из примечаний приводит следующее высказывание Р.Е.Хобарта: “Объяснить событие – значит показать, что оно должно было произойти. Это значит представить его как следствие некоторой причины, иными словами, как частный случай закона.” [9, с.202].

ставлений о необходимых и достаточных условий. [9, с.74-77] Это, однако, не выводило научное объяснение за пределы “подводящего” объяснения. Более того модификация модели объяснения посредством закона, осуществленная К.Г.Гемпелем, состояла в том, что в ней были выделены две подмодели: дедуктивно-номологическая и индуктивно – вероятностная, что, с одной стороны, повышало шансы отнесения исторического объяснения к объяснению посредством законов¹. С другой стороны, концепция К.Г.Гемпеля и аналогичные концепции объяснения являлись “...вариантами теории объяснения, выдвинутой еще классическим позитивизмом, в частности Миллем” [9, с.49].

Вплоть до недавнего времени “подводящее” объяснение играло значительную и, можно сказать, даже основополагающую роль в социологии. Важно в связи с этим обратить внимание на два обстоятельства: во-первых, на то, что широко используемое в социологии “функциональное” объяснение является разновидностью причинно – следственного, номического объяснения. Специфика его состоит лишь в том, что рассуждение ведется не от причины к следствию, а наоборот. Называя такое объяснение “следственным” и ссылаясь на Мертоновскую классификацию следственных объяснений как “нефункциональных”, “функциональных” и “дисфункциональных”, Е.П.Никитин связывает данное объяснение с “причинно-следственным законом” [8, с.97]. Функциональные объяснения, называемые также “телеологическими”, на самом деле таковыми не являются. Совершенно справедливо фон Вригт именует их “квазителеологическими”, считая, что, хотя они и формулируются в телеологических терминах, истинность таких объяснений “зависит от истинности номических связей” [9, с.117]. Таким образом, распространению и утверждению функционализма в социологии вполне соответствовало представление о социологической интерпретации как научном объяснении, понимаемом в духе науки классического и неоклассического периодов ее развития.

В недрах самой социологии, однако, а также в рамках антипозитивистской философии науки, которая получила развитие в конце XIX, оформляется другая традиция, меняющая коренным образом представление о научной интерпретации. Указанная традиция связана с герменевтикой, имеющей длительную историю своего развития. Традиция эта связана также с противопоставлением номотетических и идеографических наук, естественно-научного и гуманитарного знания. В русле этой традиции формируется противостояние позитивистской концепции объяснения, оформляется методологическая дихотомия, которую немецкий историк и философ Дрейзен назвал *дихотомией объяснения и понимания*. “В обычном словоупотреблении, – пишет фон Вригт, – не проводится четкое различие между словами “понять” и “объяснить”. Практически любое объяснение, будь то каузальное, телеологическое или какое – то другое, способствует пониманию предметов. Однако в слове “понимание” содержится психологический оттенок, которого нет в слове “объяснение” [9, с.45]. Вригт обращает также внимание на то, что понимание особым образом связано с *интенциональностью*. “Можно понять цели и намерения другого человека, значение знака или символа, смысл социального института или религиозного ритуала. Этот интенционалистский, или семантический, аспект понимания стал играть важную роль в более современных методологических дискуссиях” [9, с.45].

В соответствии с этой традицией всякая, и в том числе научная, интерпретация трактовалась как понимание, как выяснение смысла текстов. Правомерность такого подхода к интерпретации в обществоведении связывалась со спецификой человеческих действий, с тем принципиальным значением, которое для них имеет интенциональность. И хотя позднее некоторыми из представителей данной методологии делались попытки преодолеть “субъективистский” ее характер и обратить внимание на “объективный” характер результатов, получаемых посредством процедуры понимания, принципиально субъективистская природа понимания, *противопоставляемая объяснению*, не вызывает никакого сомнения. Субъек-

¹ Именно это со времени опубликования в 1942 году статьи “Роль общих законов в истории” находилось в центре внимания Гемпеля.

тивизм характерен и для различных концепций в социологии, называемых “интерпретативистскими.” Абсолютизация понимания как основополагающего метода социологической интерпретации достигла своего апогея именно в пост – неклассический период развития науки, отчетливо проявившись в дебатах социологической методологии 50-60 годов, продолжающихся по сию пору. В этот период ставится даже задача переинтерпретировать социологическую классику (в частности, Э.Дюркгейма, руководствующегося позитивистской установкой) в терминах герменевтической теории понимания. “Переинтерпретация” социологической интерпретации вдохновлялась также пробудившимися симпатиями, тяготением социологии этого периода к этнографии и антропологии, развитием исторической социологии.

Не осталось в стороне от этого процесса и естествознание. Еще ранее на его развитие и используемые процедуры интерпретации оказала влияние логическая семантика, в рамках которой разрабатывались теории смысла. Под влиянием логической семантики процедура *понимания как осмысления научного знания* проникает в естественные науки, что, в дальнейшем стимулируется также осознанием социо- культурной природы любого научного знания, значимостью коммуникативной связи для научного сообщества, ролью интуиции в научном познании, признанием статуса “неявного знания” и др. Оказывает влияние на методологию естествознания и собственно-герменевтическое истолкование процедуры понимания, которое исторически формировалось в достаточно далеко отстоящих от сциентистского естествознания областях: в христианской экзегетике (как толкование, осмысление священных текстов), в филологии (в частности, в религиозно-ориентированном немецком романтизме), в идеалистической “философии жизни”.

Возможность ассимиляции понимания как научной процедуры предполагает выяснение того, что же составляет ее специфику и отличает от объяснения. Прежде всего следует отметить, что понимание, характеризующее, наряду с другими понятиями (“смысл”, “авторитет”, “традиция”, “интерпретация”, “герменевтический круг”, часть и целое”), герменевтику (искусство толкования и разъяснения) является ее центральным понятием [6, с.24]. Существует многообразие видов герменевтической интерпретации. Можно, однако, выделить некоторые инварианты, характеризующие понимание как процедуру, лежащую в основе любой герменевтической интерпретации и отличающие ее от объяснения.

Понимание необходимо связывается с *диалогичностью* познавательного акта, с представлением о нем как взаимоотношении между *субъектами* - интерпретатором и автором “текста”, смысл которого необходимо раскрыть, “реконструировать”. “Такая реконструкция связана не с логическим и теоретическим познанием текста или речи, а с его интуитивным постижением, в котором решающую роль играет воображение и перевоплощение” [10, с.39]. *Интуитивное постижение в сравнении с рациональным теоретизированием характеризует принципиальное отличие герменевтического понимания от научного объяснения.* При этом реконструкция смысла (толкование его “именно так, а не иначе”) принципиально *неверифицируемо и не соответствует представлениям о научном обосновании, в котором необходимо присутствует явно выраженное основание* [11, с.27].

Отличительным признаком герменевтического понимания является также его принципиально *индуктивный, синтезирующий характер*. В процессе понимания на основании знания *части*, отдельных элементов реконструируется *целое*, что, собственно говоря и дает возможность *осмыслить* то или иное высказывание, элементы текста, зафиксированные интерпретатором. Это осмысление также результат обобщения, выявления инвариантов в детально-описанном “тексте”. Инварианты *выявляются, обнаруживаются* с помощью интуиции, а не *привносятся* путем рационального рассуждения в соответствии с ранее сконструированной теоретической концепцией¹. Разумеется, речь идет о том, что представляет собой понимание как бы “в чистом виде”, в отличие от научного объяснения. “Однако в

¹ Следует обратить внимание в связи с этим на то, как характеризуется различие между количественными и качественными методами (широко используемых “гуманистически ориентированной” социологией). Дело не только в том, что термины, обозначающие то и другое не выражают сути этих методов. Но и в характеристике их, и в попытках установить их различие не указывается на принципиально индуктивный,

процессе любой интерпретации (независимо от того, касается ли это истолкования текстов, мотивации людей или естественно- научных данных) мы всегда сначала имеем дело с фактами, которые стремимся понять и объяснить, а для этого раскрываем их смысл или значение" [13, с.164]. В практике любого научного исследования, таким образом, всегда имеет место сосуществование понимания и объяснения.

И все же для социолога важно осознать специфику герменевтического понимания и овладеть техникой его применения в процессе социологического исследования. И дело не только в том, что различие в схеме интерпретации естественных и социально-гуманитарных наук "...проявляется в характере тех гипотез, законов и теорий, которые выдвигаются для раскрытия смысла соответствующих фактов и данных" [13, с.165]. Социолог должен владеть навыками, обеспечивающими использование *принципиально различных*, но одинаково необходимых и взаимосвязанных в исследовании процедур объяснения и понимания. Имея дело с человеческими действиями и используя человека в качестве источника социологической информации², социолог прежде всего (уже на уровне описания) должен *понять* данные, полученные эмпирическим путем. При этом понимание осуществляется в типично герменевтическом смысле: выясняется тот смысл, который подразумевал респондент, выражая свои оценки, ориентации и "знания". В этом плане феноменологическая установка является совершенно оправданной. Как пишет Д.Уолш, "...если задача социолога...состоит в описании того, как сфера, именуемая обществом, складывается из действий индивидов, а не из причин и следствий их действий, то какой метод удовлетворяет этой задаче? Таким методом будет, вероятно, какая-то форма понимания (Verstehen). Точно так же как сами члены общества конструируют социальный мир, обнаруживая и документируя его свойства посредством процедур интерпретации, социолог должен идти путем интерпретации и документирования этих первичных процедур, используемых различными людьми" [14, с.73].

Действительно, многие "недоразумения" или то, что часто называют "парадоксами познания" – результат того, что социолог *приписывает респондентам "свои" смыслы*, подменяет понимание явлений и процессов (понимание их респондентами) своим собственным пониманием. Например, сторонники "твердой руки", которая должна "навести порядок", воспринимаются как признак "авторитарных предпочтений", а мнение населения о том, что "приватизация неизбежно приводит к социальному напряжению", рассматривается как отрицательное отношение к частной собственности и. т.д. Адекватное толкование информации об оценках, мотивах и ориентациях, *реконструкция смысла, который в них вложен*, обусловлены способностью интерпретатора (исследователя) воссоздать относительно целостную картину духовного мира респондента, соответствующим образом ее квалифицировав. В принципе – это типично герменевтическая, синтезирующая процедура воссоздания "целого" на основе знания "частей" – отдельных высказываний. И существенную роль в

синтезирующий характер "качественных" методов. Хотя в "подтексте" (кстати фиксирование "подтекста" в тексте является одной из особенностей герменевтического понимания) такая характеристика присутствует. Так В.В. Семенова, характеризуя навыки, которые "необходимы исследователю-качественнику", пишет, что последний – "это практик, который сам от начала до конца осуществляет "монтаж" фрагментов информации об изучаемой реальности в концептуальное видение" [12, с.13].

² За неимением места я сознательно ухожу от проблемы, которая дебатруется по сию пору. проблема эта формулируется Гераном Терборном следующим образом: " основная задача социологической теории состоит в концептуализации социального порядка, его возможности и / или социального действия". При втором варианте (когда исходят из социального действия) по мнению Терборна, отсутствует или считается второстепенным именно стремление *объяснять*" [13, с.75]. Однако в социологической, а также в философско-методологической и логической литературе объяснение действий через обращение к мотивам и целям относят к особому виду объяснения: собственно телеологическому, (в отличие от "квазителиологического", функционального) и считают, что такое объяснение принципиально отличается от собственно каузального, имеющего характер закона. Такое объяснение фон Бригг называет "квазикаузальным": "...концептуальное различие, – между каузальными и квазителиологическими объяснениями, с одной стороны, и квазикаузальными и телеологическими – с другой, заключается в том, что справедливость объяснений первого типа зависит от истинности номической связи, в то время как справедливость объяснений второго типа не зависит от нее, по крайней мере в явной их формулировке" [9, с.118].

этом “постижении” чужого смысла играет интуиция исследователя, его личный жизненный опыт или то, что Ч.Миллс называет “социологическим воображением”.

Укажу, однако, на два обстоятельства, которые характеризуют социологическую интерпретацию и свидетельствуют о том, что в ней достаточно органично сосуществуют герменевтические и “строго научные процедуры”. Во-первых, процедуры понимания и объяснения не исключают, а предполагают друг друга. Более того, то или иное понимание “чужого” смысла является *необходимой предпосылкой выбора теории, используемой для объяснения эмпирических данных*. Например, квалификация устремленности к “порядку” как признака авторитарного сознания обуславливает обращение к теориям авторитаризма; осуждение крайней социальной поляризации как проявления “уравнительности” рассматривается в духе концепции консервативности идеологии и т.д.

Во-вторых, адекватное понимание смысла ответов респондентов не только результат синтезирующей интуиции исследователя, ассоциативности его мышления (умения “увязать” друг с другом ответы на различные вопросы)¹. При использовании так называемых “количественных методов” реконструкция целого (позволяющая уловить смысл) существенно облегчается, благодаря различным математическим методам, дающим возможность установить связи между переменными, осуществить группировки различных признаков. Но все это является лишь эмпирическим обобщением, которое не относят к теоретическому уровню, а, следовательно, не характеризуют как объяснение. Известно, например, что Р.Мертон выражал неудовольствие по поводу того, что предложенные им теории среднего ранга отождествляют с эмпирическим обобщением. С самого начала “построения социологической теории на основе эмпирических исследований” ... “была проведена, – как он считает, – четкая грань между теорией как комплексом логически взаимосвязанных посылок, из которых выводятся подлежащие эмпирической проверке гипотезы, и эмпирическим обобщением как изолированным суждением, в котором оцениваются обнаруженные универсалии в отношении двух или более переменных” [15, с.73].

На то, что неправомерно “путать” закон и эмпирическое обобщение указывает и Джонатан Тернер [16, с.109], считающий, что установление закона необходимо связано с теоретизированием и объяснением [16, с.104]. В методологии и логике науки признается, например, что объясняющей способностью обладают как “теоретические”, так и “эмпирические” законы, которые именуются также “законами наблюдаемостей”. Последние, как и всякие научные законы, как считается, обладают такими характеристиками как универсальность, существенность, основанная на логической доказательности достоверность (аподиктичность) и др. Однако законы эти обладают меньшей “объяснительной способностью, чем законы теоретические” [8, с.46-48]. Что касается социологии, то здесь, дебатировался не только вопрос об объясняющей способности “эмпирических законов”, но и ставится под сомнение возможность их выделения наряду с эмпирическим обобщением [16, с.115]. Различия в оценке объясняющей способности тех или иных форм социологического знания определены предпочтением “макро” или “микро” подхода к предмету социологического исследования. Сторонники первого, скептически относясь к объяснительным возможностям “эмпирических законов”, считают, что “объяснения социологического типа (обнаруживаемые также в антропологии, политической науке и историографии) сводятся к объяснению поведения людей различиями их культурной принадлежности, местоположения в социальной структуре или взаимодействием того и другого” [13, с.83]. Поклонники второго, признающие значимость “конкретных объяснительных принципов”, обращают внимание на то, что

¹ Например, в оценке приватизации преобладало не только мнение о социальной напряженности как следствии приватизации, утверждалось, что она проводится в интересах верхушки общества и приведет к диктатуре крупных собственников, но и мнение о том, что реформирование путем приватизации – это наиболее эффективный путь развития. Все это в сочетании с информацией о том, что не одобряются различных сторон приватизации состоит не в принципиальном ее отрицании, а в неодобрении того, как на практике она проводится.

работающие на микроуровне интерпретативистские школы ввели в социологию содержательно важные теории и что *объяснение и в случае обращения к субъективности связано с каузальностью*. Р.Коллинз, характеризуя позицию И.Гоффмана, которого он называет "гением микроинтерпретации", пишет следующее: "Хотя содержание социологии во многом (но не во всем) состоит из проявлений человеческой субъективности, отсюда не обязательно следует, что такое познание и чувствование причинно совсем не обусловлено" [17, с.48].

Итак, социологическая интерпретация включает и понимание и объяснение. Та и другая процедура, обладая определенной спецификой, помогает решать соответствующие каждой из них задачи. Понимание и объяснение в социологическом исследовании не исключают, а предполагают друг друга. Более того, достоверность "строго научного объяснения", опирающегося на теорию и фиксируемые данной теорией номические, причинные связи и отношения, в значительной степени обусловлена адекватностью понимания эмпирических данных, независимо от того, каким способом они получены: путем качественных "гибких" методов либо "жестких", количественных. Соответственно, социолог должен обладать различными способностями, позволяющими ему "чувствовать", "постигать" происходящее и "рационально" его объяснять.

Литература:

1. Казакевич Хелена. Реализм и социология: вышла ли социология из кризиса? // Социо-логос. Социология, антропология, метафизика. Вып. 1. Общества и сферы смысла. – М.: Прогресс, 1991. – С.170-185.
2. Давыдов Ю.Н. "Большой кризис" в теоретической эволюции П.А.Сорокина. // Социологический журнал. – 1999, № 2. – С.164-170.
3. Петров В.В. Научные термины: новые аспекты анализа. // Логика научного познания. Актуальные проблемы. – М.: Наука, 1987. – С.172-179.
4. Тульчинский Г.Л. Интерпретация и смысл. // Интерпретация как историко-научная и методологическая проблема. – Новосибирск: Наука, 1986. – С. 33-47.
5. Рузавин Г.И. Проблема понимания и герменевтика. // Герменевтика: история и современность. – М.: Мысль, 1985. – С.162-178.
6. Гусев С.С., Тульчинский Г.Л. Проблема понимания в философии. – М.: Госполитиздат, 1985. – С.191.
7. Давыдов Ю.Н. Введение. Теоретическая социология и ее история. // Очерки по истории теоретической социологии XIX- нач. XX веков. – М.: Наука, 1994. – С.5-21.
8. Никитин В. П. Объяснение – функция науки. – М.: Наука, 1970. – С.280.
9. Вригт Г.Х. Часть I. Объяснение и понимание. // Г. Х. фон Вригт. Логико – философские исследования: Избр. тр. – М.: Прогресс, 1986. – С.37-242.
10. Федотова В.Г. Понимание в системе методологических средств современной науки. // Проблемы объяснения и понимания в научном познании. Сб. статей. – М.: Ротапринт. изд., 1982. – С.87-119.
11. Никитин В.П. Природа обоснования. – М.: Наука, 1981. – С.176.
12. Семенова В.В. Качественные методы: введение в гуманистическую социологию. – М.: Добросвет, 1998. – С.289.
13. Терборн Геран. Принадлежность к культуре, местоположение в структуре и человеческое действие: объяснение в социологии и социальной науке. // Теория общества. Фундаментальные проблемы. – М.: Канон- Пресс-Ц, 1999. – С.73-102.
14. Уолш Дэвид. Социология и социальный мир. // Новые направления в социологической теории. – М.: Прогресс, 1978. – С.47-79.
15. Мертон Роберт. Социальная теория и социальная структура. – Киев: Абрис, 1996. – С.109.
16. Тернер Джонатан. Аналитическое теоретизирование. // Теория общества. Фундаментальные проблемы. – М.: Канон- Пресс-Ц, 1999. – С.103-156.
17. Коллинз Рэндалл. Социология: наука или антинаука. // Теория общества. Фундаментальные проблемы. – М.: Канон- Пресс-Ц, 1999. – С.37-72.

КАЧЕСТВЕННЫЕ МЕТОДЫ В КОНТЕКСТЕ ГУМАНИЗАЦИИ
СОЦИОЛОГИЧЕСКОГО ЗНАНИЯ

The article deals with problems of application of qualitative techniques in sociological analysis of human personality in contemporary world. The use of qualitative methodology is a reflection of not only the inner logic of the development of western and domestic sociology, which becomes very humanized, but also is connected with the response from the contemporary society, which gains its self-knowledge through the research of new forms of individual being. The theoretical background of application of qualitative methods and basic ways of collecting and interpretation of the qualitative data are presented in the article. Some results of the research of the dynamics of value orientations of students, obtained by the way of biographical analysis and focus groups, are also analyzed.

Стаття присвячена проблемам використання якісних методів у соціологічному аналізі особистісного світу сучасної людини. Доводиться, що звернення до якісної методології є не тільки відображенням внутрішньої логіки розвитку світової, в т.ч. вітчизняної соціології, зокрема її гуманізації, але й своєрідною рефлексією сучасного суспільства, яке намагається пізнати себе завдяки аналізу нових форм індивідуального буття. В роботі наводяться теоретичні засади використання якісних методів, основні засоби обробки та інтерпретації якісної інформації тощо; наводяться деякі результати дослідження динаміки ціннісних орієнтацій студентської молоді, зокрема отримані за допомогою біографічного методу та фокус-групових інтерв'ю.

Ключевые слова: качественные методы, гуманистический подход в социологии, биографический метод, фокус-групповое интервью.

Современный социологический анализ все больше акцентирует внимание на глубинном изучении социального микромира, индивидуальной жизни человека, что в значительной степени объясняет возросший интерес к использованию качественных методов в нашей науке. Гуманизация социологии, ее внимание к человеку становятся все более очевидными. Однако мы не можем согласиться с мнением некоторых исследователей, полагающих, что в современном социологическом знании появилась новая отрасль – гуманистическая социология [1, с.31]. Скорее речь должна идти о гуманистическом **подходе** в социологии как ее специфической методологии, основы которой заложены такими классиками социологической мысли, как Г.Зиммель, М.Вебер, Дж.Мид, Ю.Хабермас, Х.Блюмер, Э.Гоффман, А.Шюц и др. Именно гуманистический подход пронизывает понимающую социологию М.Вебера, микроанализ конкретных интеракций Г.Зиммеля, теорию коммуникативного взаимодействия в рамках символического интеракционизма и т.д.

На наш взгляд, именно о гуманистическом **подходе** пишут авторы пятиязычного “Социологического энциклопедического словаря” в статье о гуманистической социологии, под которой они понимают “теоретико-методологические **ориентации** (выделено нами) в социологии (понимающая, феноменологическая, когнитивная социология, символический интеракционизм, этнометодология и др.), объектом изучения которых является рефлекситирующий индивид в повседневной жизни; особое внимание уделяется актам сознания и смысла повседневности” [2, с.332].

Сущность гуманистического подхода заключается, по нашему мнению, не только во внимании к человеку в его социальном и особенно индивидуальном измерении, но и в стремлении исследователя разобраться в том, как те или иные системные изменения (на уровне общества в целом, отдельной общности или социального института) отражаются на жизнедеятельности конкретной личности, ее внутреннем мире и наоборот, как личностные

Сокурная Людмила Георгиевна – кандидат философских наук, доцент кафедры социологии Харьковского национального университета им.В.Н.Каразина (т.: (0572) 45-76-51)

изменения детерминируют социокультурную трансформацию.

Гуманизация отечественной социологии, ее ориентация на исследование повседневной социальной практики людей, на наш взгляд, является не только отражением внутренней логики ее развития, но и следствием своеобразной рефлексии нашего общества, стремящегося, в том числе в рамках социологического знания, познать новую социальную реальность, которая первоначально всегда проявляется в единично-индивидуальной форме.

В некоторых современных публикациях можно встретить такой термин, как качественная социология, употребляемый, в частности, как другое название гуманистической социологии. Однако нам представляется, что не только качественные, но и количественные методы могут репрезентировать гуманистический подход в социологическом исследовании. Ибо, отражая социально типичное, количественная информация позволяет познать и социально особенное. Кроме того, подлинно социологический анализ возможен лишь при условии наличия некоего сравнительного ряда (пространственного или временного), который чаще всего выстраивается с помощью количественных методов исследования.

Мы полагаем, что современное социологическое исследование должно основываться как на количественной, так и на качественной стратегии¹, что даст возможность более разностороннего, многомерного анализа социальных процессов и явлений.

Однако в исследованиях, прежде всего посвященных изучению мира личностных значений и опыта, социолог должен акцентировать внимание на качественной стратегии.

Некоторые исследователи называют качественные методы "естественным способом познания объекта" [1, с.33], имея в виду неструктурированные методы сбора данных, использование естественной живой речи конкретных индивидов, более живой язык в изложении результатов исследования и т.д. В то же время подчеркивается некоторая искусственность количественного подхода в социологии, которую они, в том числе, усматривают в предварительной заданности гипотез, характеристик объекта исследования и многом другом. Мы согласны с приведенной выше точкой зрения и прежде всего вот почему. Обратившись к терминологии социологии знания, можно сказать, что социолог, применяя методику массовых опросов, дважды конструирует социальную реальность, исходя из собственных представлений о ней: первый раз на этапе разработки программы и инструментария исследования, второй – на этапе интерпретации полученных данных. В этом отношении качественные методы представляются нам более валидными. Во всяком случае, применяя их, социолог только однажды "конструирует" реальность – анализируя и концептуализируя полученную информацию.

Приверженность гуманистическим идеям социологического знания², субъективному аспекту социокультурных изменений предопределили обращение к качественным методам в процессе изучения динамики ценностных ориентаций студенческой молодежи 90-х годов.

Следует подчеркнуть, что наше исследование в целом носило комбинированный характер, то есть было проведено с применением как количественных, так и качественных методов. При этом на разных иерархических уровнях нашего изучения мы отдавали предпочтение одному из методов. Так, изучая, например, "системные" проблемы, в частности, функционирование такого социального института, как высшее образование, мы прежде всего обращались к количественным методам. Ибо именно количественная стратегия в этом случае оказывается более информативной, позволяет осуществлять категориальный анализ, объяс-

¹ В этом отношении мы солидарны с английским ученым Яном Деем, который подчеркивает возможность и необходимость одновременного использования в социологических исследованиях качественных и количественных методик, соотношение которых в зависимости от целей и задач конкретного исследования может быть различным [3].

² Известный современный социолог П.Бергер называет одной из важнейших ценностей гуманистической социологии ее пристальное внимание к таким аспектам жизнедеятельности индивида, которые, на первый взгляд, недостойны серьезного научного анализа. "Все, что относится к человеческому бытию, каким бы банальным оно не казалось, – пишет П.Бергер, – может стать значимым для социолога" [4, с.151].

няют социальную реальность.

Исследование жизненного мира наших респондентов, чувств, переживаний, опыта каждого из них потребовало использования качественных методов, в частности биографического метода, ибо в этом случае необходимо не столько объяснение, сколько понимание.

В современной социологии получили распространение три направления в использовании биографических документов [5]. Первое из них связано с проблематикой жизненного пути личности. (life course, Lebenslauf). Второе рассматривает биографию как индивидуальную, идиосинкратическую актуализацию социальной структуры, которая рассматривается как объективная общественная модель (образец). Наконец, третье пытается связать два названных выше направления в использовании биографий, учитывая при этом структуры, формирующие их общественное измерение.

Наше использование биографического метода ближе второму направлению, поскольку оно концентрирует внимание на взаимосвязях человека и общества. В современных условиях эти взаимосвязи можно, в том числе, рассматривать как нарастающее противоречие между стандартизацией жизненного пути, что происходит благодаря институционализации его основных форм, и стремлением индивида стать подлинным социальным субъектом, самостоятельно планировать и руководить своей жизнью. То есть речь идет о противоречии между процессами социализации классического типа, с одной стороны, и индивидуализации, с другой. Обратившись к биографиям, мы пытались определить те социокультурные изменения, которые произошли в моделях жизненного пути, понять, что превалирует в поведенческих реакциях индивида – самостоятельность при выборе вариантов жизненно важных решений или подчинение внешним обстоятельствам, в том числе детерминированным условиями кризисного социума.

Заметим также, что некоторые социологи рассматривают биографию не только как специфический метод анализа, но и как социальное явление [6, с.33]. Такое понимание представляет биографию как интерпретационный жанр описания личности, помогающий темпорально структурировать ее жизнь, в том числе, степень участия в социальных процессах. Именно биография, главным условием создания которой является самонаблюдение, самоанализ, способствует, на наш взгляд, разрешению конфликта между моментным образом личности и последующими стадиями ее развития. Конфликт этот возникает в силу того, что самоидентификация всегда представляет собой диалектическое единство дискретного и непрерывного. Любое дискретное состояние, новый “Я – образ” не может быть завершающей фазой развития личности. Биография, структурирующая жизнь индивида до и после жизненно важных событий, интерпретирующая в контексте жизненного пути взаимосвязь этих событий и возможностей дальнейшего развития личности, в определенной мере, как уже подчеркивалось, снимает названные выше противоречия. Ибо процесс устного изложения своего жизненного пути или (как в нашем случае) его описания, на наш взгляд, помогает человеку осознать свою жизнь как непрерывную цепь дискретных моментов.

Биографическая работа наших респондентов как специфическая саморефлексия, собственная концепция своей жизни во многих случаях, как признаются сами студенты, заставила их еще раз “пережить” и, главное, осознать то, что уже произошло с ними в жизни, а также задуматься над тем, чего они ожидают и чего сами хотят в своем будущем.

Используя качественные методы получения социологической информации, мы, естественно, прежде всего хотели изучить индивидуальный аспект социальной практики, т.е. реальный опыт жизни конкретного молодого человека в конкретных обстоятельствах. Однако это не означает, что подобное изучение, т.е. анализ индивидуального, не может быть использовано для характеристики более широких социальных проблем, касающихся, например, молодежи и студенчества в целом, а также функционирования такого социального института, как высшая школа. И еще одно важное, на наш взгляд, обстоятельство. Качественный подход в нашем исследовании во многом обусловлен, если можно так сказать, близостью исследователя к объекту своего изучения. Непосредственный длительный контакт со студентами способствовал накоплению важной для нас информации об их мироощущении,

представлениях о смысле жизни, своем будущем, в т.ч. профессиональном, и многом другом. Процесс практически ежедневного общения со студентами, а, значит, ежедневного сбора данных для нашей работы предоставил нам возможность наблюдать происходящие в студенческой среде изменения, что во многих случаях заставляло нас критически переосмысливать и пересматривать заданные схемы исследования и первоначальные стратегии. Так, поток разнохарактерных полевых материалов, полученных нами в ходе наблюдения за студенческой молодежью конца 90-х годов, заставил нас прибегнуть к еще одному исследованию ценностного сознания и поведения того поколения студенчества, которое мы назвали "поколением независимости".

Результаты этого исследования убедили нас в значительных изменениях в сознании и поведении современных студентов по сравнению с их предшественниками – студенчеством первой половины 90-х годов. Именно в этот период (1993-1994гг.) мы впервые обратились к биографическому методу. Тогда мы и не предполагали, что информация, полученная с его помощью, окажется столь полезной для нашего исследования. Честно говоря, мы боялись, что не все респонденты справятся с поставленной перед ними задачей – описанием пусть еще такого короткого жизненного пути.

Однако наши опасения не оправдались. Большинство респондентов успешно справились с поставленной перед ними задачей. А среди них были и первокурсники, и пятикурсники, и студенты бюджетных высших учебных заведений, и воспитанники частных вузов.

Честно говоря, мы и не предполагали, что достигнем такого результата. Многие биографии предстали перед нами не просто описанием того, что уже было, есть и будет в жизни наших респондентов, а настоящей исповедью, попыткой поделиться с другим человеком своими сокровенными мыслями и чувствами, в чем, как признаются сами авторы, они так нуждаются. Итак, первое, что нас поразило, это огромное желание высказаться и быть, хотя бы таким образом, услышанным. Нам, читающим эти исповеди, открылся (во многом по-новому) мир ума и сердца сегодняшних студентов. Их представления об обществе, в котором мы живем, и о своем месте в нем порой поражали как своей глубиной, аналитичностью (и не только у пятикурсников, но и у тех, кто только начинал свой студенческий путь), так и детской наивностью, необузданным оптимизмом, непониманием происходящего. А какая лавина эмоций обрушилась на нас! К счастью, в основном светлых, радостных, восторженных. Но много и боли, растерянности, тревоги, порой даже страха перед своей сегодняшней, а главное завтрашней жизнью. Хотя то, что эта боль есть, не так уже и плохо, значит, есть чему болеть. Есть строки, переполненные отчаянием и признаниями в таких страшных мыслях, что, читая их, становилось не по себе.

Таким образом, использование биографического метода предоставило нам уникальную возможность воспринять эмоциональную коннотацию ответов респондентов, что существенно дополнило полученную нами количественную информацию.

Чтение биографий оказалось не только невероятно сложной аналитической работой для исследователей, но и потребовало большого труда души, огромных эмоциональных затрат. В то же время оно заряжало нас оптимизмом, верой в победу здравого смысла, которыми наш народ, в том числе современная молодежь, к счастью, не обделены.

Обработка данных биографического метода – процесс неизмеримо более сложный, трудоемкий, нежели обработка информации, полученной в ходе массовых анкетных опросов. В этом случае практически невозможна, например, обработка с помощью ЭВМ.

Анализируя информацию, полученную с помощью этих методов, мы в той или иной мере использовали практически все основные способы изучения биографических документов, например, так называемый конструктивный метод – изучение большого количества автобиографий под углом зрения определенной проблемы; метод иллюстрации и обоснования принятых гипотез примерами из автобиографий; типологический метод; метод анализа содержания и др. При этом мы прежде всего основывались на последнем из названных методов.

Изучая материалы, полученные с помощью биографического метода, мы придержи-

вались той логики анализа, которая обычно используется в такого рода качественных исследованиях. Это первичное и вторичное (более углубленное, детальное) прочтение текста биографий, в ходе которого были отобраны единицы анализа (отдельные слова, предложения или фразы, смысловые образцы). Затем мы осуществили так называемое "плотное описание"¹, которое содержало не только фиксацию того или иного факта (события или отношения), но и выделения его социального контекста, субъективной значимости происшедшего для нашего респондента, а также того, каким образом происходило конкретное событие (или чем было обусловлено то или иное отношение). Важным этапом нашего анализа стало первичное кодирование, т.е. объединение единиц анализа текста биографий в более общую категорию или класс. Такие закодированные данные были необходимы нам, в том числе, для того, чтобы сравнить те или иные события, отношения с подобными, имевшими место в биографиях других респондентов.

Отдавая себе отчет в том, что проблема надежности данных качественного исследования – наиболее уязвимая сторона этой методологии, в ходе анализа биографий мы применили метод так называемой триангуляции², т.е. перекрестной интерпретации тех или иных фрагментов биографии несколькими исследователями, принимавшими участие в этой работе.

Теоретическое осмысление полученных эмпирических данных позволило концептуализировать наши представления или, как говорят приверженцы качественной методологии, разработать мини-теорию о факторах и механизмах самоопределения личности, становления ее субъектности в новых социально-экономических условиях. Основные положения этой мини-теории мы надеемся представить в наших будущих публикациях.

Литература:

1. Семенова В.В. Качественные методы: введение в гуманистическую социологию. – М.: Добросвет, 1998. – 292с.
2. Социологический энциклопедический словарь. На русском, английском, немецком, французском и чешском языках. Редактор-координатор – акад. РАН Г.В. Осипов, – М.:Издательская группа ИНФРА. М-Норма, 1998.
3. DeJ J. Qualita – tive Data Analisis. – London: Routledge, 1993.
4. Бергер П. Приглашение в социологию. Гуманистическая перспектива. – М.: Аспект-пресс, 1996.
5. Chanfrault-Duchet M.F. Biographical Rerserch in Former West Germany // Current Sociology. – 1995. – V.43. – N 2/3. – P.209-220.
6. Helling I.K/ Metoda badan biograficznych // Metoda biograficzna w sociologii. Warszawa-Poznan: PWN. – 1990.
7. Denzin N. And Lincoln V. (eds.) Handbook of onalitative Research. – Thousand Oaks, CA: Sage, 1994.
8. Романов В. Процедуры, стратегии, подходы "социальной этнографии" // Социологический журнал. 1996. – №3/4. – с.138-149.

¹ Термин, предложенный Н.Денцином [7].

² Термин триангуляция был введен Дж.Кемпбеллом, полагавшим, что интерпретации, подтвержденные двумя независимыми источниками более убедительны, чем интерпретации одного исследователя. Таким образом выявляется коллективное мнение (или междисциплинарный взгляд) относительно одного эмпирического объекта, что повышает надежность данных качественного исследования [8, с.143].

ББК 74.58
УДК 37.011.3 (076.5)

Подольская Е.А.

ЛИЧНОСТЬ: СОБЫТИЕ И СО-БЫТИЕ (МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ СОЦИОЛОГИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ)

The article does analyzes the methodology problems of the sociological study of person's essential features in its correlation with the society. Social anthropology is directed toward the understanding by the person his/her self as an object and subject of being, where main categories emerge: human being, body, communication, non-satisfaction of her/his self, creative work, sense of life and etc. The roots of personality's development are a property and competition. Property becomes a full support of being, symbol of stability, facilities of self-identification and expansion of "Me".

В статті аналізуються методологічні проблеми соціологічного дослідження сутнісних характеристик людини у її співвідношенні із суспільством. На осягнення людиною себе як об'єкта і суб'єкта буття спрямована соціальна антропологія, основними категоріями якої виступають: людське буття, тіло, комунікація, незадоволеність собою, творчість, сенс життя тощо. Коренем розвитку особистості виступає власність та конкурентність. Власність стає опорою буття, символом усталеності, засобами самоідентифікації та експансії "Я".

Ключевые слова: личность, антропология, коммуникация, артефакт, творчество, собственность, конкурентность.

На рубеже тысячелетий особенно актуализируется проблема человека как предмета философской рефлексии и социологического анализа. В самом общем виде развитие человека представляет собой саморазвертывание биологических (адаптация, приспособление к изменчивым условиям) и социологических программ (реализация своего биографического проекта, преобразование мира на основе собственного выбора). Понятно, что при удачном синтезе биологического и социального человек становится индивидуальностью, когда внутренняя психическая жизнь из средства перерастает в самоценность. Человек мечтает, вспоминает, медитирует, так как это становится высшей потребностью. Таким образом, целостный человек есть здоровый биологический индивид, ответственный и надежный член социума, и индивидуальность, устремленная к самоценной духовности. Биологическая природа требует и позволяет выполнить функцию приспособления к среде, социальная – функцию ее преобразования.

Социальная практика показывает, что человек кристаллизирует в себе, что накоплено человечеством в течение веков. Эта кристаллизация осуществляется и через приобщение к культурной традиции, и через механизм биологической наследственности. Не вызывает сомнения, что человек творит общество благодаря своей деятельности, духовности, коллективности. В таком случае общество представляет собой как бы застывшую деятельность, духовность и коммуникативность, ведь последующие поколения пользуются результатами материальной и духовной культуры предыдущих поколений, развивают формы общения, взаимодействия, заложенные в прежние времена.

Согласно Гегелю, наш мир состоит не из мертвых вещей, а из продуктов собственной деятельности человечества. Как только мы понимаем, что мир является результатом нашей собственной деятельности, мы становимся совместно ответственными за этот продукт. Гегель показывает наши реакции в отношении произведенной нами реакции на двух образах: "прекрасная душа" – индивид, который сознательно изолирует себя от мира и слишком хорош для существующего зла; "несчастное сознание" – индивид, который не в состоянии

Подольская Елизавета Ананьевна – доктор социологических наук, профессор, проректор по гуманитарному образованию и воспитанию, заведующая кафедрой общественных наук Национальной фармацевтической академии Украины (г. Харьков) (т./факс (0572) 47-01-64, e-mail: help@ukfa.kharkov.ua)

воплотить свои идеалы в действительность и терпит крах [1, с.502].

Следует отметить, что человек находится в сложном взаимодействии с обществом. По отношению к обществу он выступает как: 1) активный реализатор его объективных тенденций и проектов; 2) “ключ” для раскодирования социокультурных программ деятельности общества; 3) носитель собственной творческой активности, индивидуализирующей социальную жизнь. Общество же по отношению к человеку выступает как: 1) необходимое условие его жизни в качестве социального существа; 2) совокупность возможностей, способствующих индивидуализации; 3) совокупность требований, стандартов социализации, которые могут входить в противоречие с тенденциями индивидуализации. Причем, первые две характеристики выражают взаимозависимости человека и общества, а третья – их противоположную направленность.

Не секрет, что отношения человека с обществом складываются достаточно противоречиво, что проявляется в следующих моментах: Во-первых, человек с одной стороны слит с обществом, он часть коллектива, подчинен ему, а с другой он должен уметь дистанцироваться от общества, от коллектива, в случае необходимости противопоставить свои личные цели, интересам общим, чтобы удовлетворить свои потребности; во-вторых, при общем единстве объективации и субъективации человеку важно “подпитывать” свою индивидуальность благодаря субъективации, т.е. не только растрчивать свои моральные и физические силы, но и использовать плоды материальной и духовной деятельности других людей, их опыт и потенциал; в-третьих, играя множество социальных ролей, человек должен противостоять тенденции “расщепленности”, раздробленности функций, чтобы сохранить свою целостность, тотальность, не отвлекаться от своей главной цели, не “распылиться” на мелочи, выкристаллизовать свою человеческую сущность. Таким образом, именно способность *дистанцироваться, субъективировать*, сохранять свою *целостность* позволяют разрешать противоречия общества и человека в пользу становления личности, что в конечном итоге обогащает общество.

Понятно, что целостное постижение человека – задача всего человекознания. В то же время, так сложилось, что наукой обо всем, что имеет отношение к человеку (физиология, искусство, религия, история цивилизации, общение и др.) – является антропология. Человек в ней выступает, с одной стороны, как *событие* (явление, праздник), а с другой, как *событий*, то есть совместное бытие, общение, сопереживание. Гегель вообще определил антропологию как “душу в виде человека” [2, с.198].

Антропология – это сложноструктурированный процесс *самопостижения* человеком себя как объекта и субъекта бытия. Этот процесс требует сочетания всех имеющихся в данной культуре форм – научных, обыденно-практических, этических, эстетических, религиозных, философских и др. Представляется, что для адекватного понимания направленности деятельности человека, учета его потребностей и интересов большое методологическое значение имеет изучение социальной антропологии на гуманитарных факультетах вузов и использование этой проблематики в социологических исследованиях.

Социальная антропология изучает три области *взаимодействия* человека и социума: 1) обусловленность внутреннего мира человека формами его социального бытия, творческой энергией и деятельностью других людей. Социальную антропологию интересуют процесс воплощения внешнего мира в качества и черты внутреннего мира человека (воображение, совесть, долг, ответственность); 2) независимость внутреннего мира человека от объективированных социальных форм, учреждений и отношений, что находит выражение в понятиях “общение”, “одиночество”, “толпа” и т.п.; 3) обусловленность внешних объективированных социальных форм продуктами духовного мира человека, что воплощается в таких феноменах, как: свобода, сознательный выбор, творчество, игра, риск, поиск и обретение смысла жизни.

Таким образом, предмет социальной антропологии дифференцирован и противоречив: индивидуальная направленность феноменов внутреннего мира и опредмечивание их в социализированных формах.

Не теряет своей актуальности на рубеже тысячелетий проблема социализации человека, как развертывания его сущности в контексте наличного общественного бытия. Социализация человека начинается в ходе первичной адаптации, первичного взаимодействия с обществом. На их базе формируется ценностное поле человека, вырабатываются ценностные ориентации и установки, направленность деятельности. Личностные качества человека отшлифовываются благодаря диалектике активности и самоактивности, программирования и самопрограммирования. Но высшими условиями и критериями самораскрытия личностного потенциала являются *творчество и свобода*.

Особенность человеческого бытия – в свободе. Человек потому и свободен, что он безопорен; он может пожертвовать любой опорой во имя свободы. Ф.Ницше называл человека “неустановленным животным” [3, с.312]. Г.С.Сковорода, подводя итог жизни, отмечал: “Мир ловил меня, но не поймал”. [4; 6]. Люди стремятся к богатству, чинам, удовлетворению потребностей и не понимают своей истинной духовной сущности, того, что истинное счастье “внутри нас есть”. Должна быть “верховнейшая” наука – о человеке и путях достижения счастья. Согласно Сковороде “это наука, до которой всякому веку, стране и состоянию, полу и возрасту для того отворена дверь, что счастье всем без выбора есть нужное, чего, кроме нее ни о какой науке сказать не можно” [5, с.142]. Человек должен стать тем, чем он уже является. А по мнению Кьеркегора, человек – “душистое вино возможности, то, что не только не действительно, но и никогда не станет необходимым”. [6, р.11]. У Гегеля человеческое бытие внизу иерархии [2], у Хайдеггера – вверху (Dasein) [7]. Биография человека и есть подлинная история. Коммуникация позволяет “выйти из себя” и стать самим собой (это и контакт, и контракт). По Кьеркегору, следует различать 3 вида коммуникации: 1) Непосредственная, которая осуществляется без какой-либо рефлексии; 2) рефлексивная, которую мы осознали; 3) двойная коммуникация, которая характеризуется нашей рефлексией над тем фактом, что мы рефлекслируем над коммуникацией, актом познания. Это высший вид экзистенциальной рефлексии (самопознание) [1, с.556].

В методологическом плане большой интерес вызывает артефактность. *Артефакт* – это неподлинность как таковая, но без нее немислимо движение подлинного. Источником, порождающим артефактность (искусственность) человеческого мира, является творчество. Внутреннее тождество человеческого бытия и творчества замыкает всю систему категорий социальной антропологии. Непосредственность телесности тела снимается коммуникацией, артефакт предстает как необходимое инобытие коммуникации, а инобытность артефакта снимается человеческим бытием творчества.

Размышляя о человеке как о событии (явлении), важно обратиться к понятию “смысл” и сквозь его призму анализировать направленность и результативность жизни человека как события и со-бытий. Значения термина “смысл” (способность понимания; понятая сущность; значение знака; итоговое содержание сообщения; целесообразность действия) явно или неявно включают неотъемлемый момент – результативность бытия: последствие существования предмета (явления) для действительности или итог некоторого процесса. При этом активность воздействующего начала может быть направлена на среду или на самого себя. Применительно к человеческой жизни и деятельности в значении термина “смысл” следует, по-видимому, различать объективную (практическую) и субъективную (духовно или духовно-практическую) результативность. Смысл сознательной деятельности человека неотделим от целеполагания и ценностной ориентации; для неосознанного компонента деятельности смысл временно скрыт от субъекта (в жизни индивида или в общественно-историческом масштабе), но объективно не теряется.

Природа предмета задается целостным и всеобщим его содержанием, и поскольку управляющий элемент не может быть проще управляемого, всеобщее в ходе мирового развития развертывает свою сложность в соответствии со сложностью особенного. Неисчерпаемость потенциального содержания объективной реальности и бесконечность процесса развития обеспечивают творческую самореализацию материи, непрестанное углубление материи в собственную сущность. И тем бытие материи обретает смысл, состоящий в

результатирующей актуализации потенциального богатства.

Понятно, что наивысшая по сложности родовая (особенная) сущность человека вбирает в себя всеобщую сущность мира в сокращенном и концентрированном виде. Следует отметить, что смысл существования человека не только в осознании своей универсальной и неисчерпаемой сущности, но и в практических результатах жизни, в актуализации все более сложного содержания своего бездонного потенциала. Будучи фактором развития материи, человек делает смыслом своего бытия как развитие собственного социального уровня и своих природных основ, так и доразвитие “внешней” природы – конструирование “второй” и управление эволюцией “первой”.

При этом смыслы существования мира и человека диалектически тождественны. Это один смысл – самовыражение – в проникающих друг в друга формах (видах) осуществления. Нескончаемое разворачивание объективного смысла человеческого существования и последовательное осознание своей сущности (как подчиненный, субъективный момент данного смысла) объясняет неувядаемый характер смысложизненной проблематики в научной философской антропологии, которая выступает методологическим основанием для социологического анализа человеческой деятельности, особенностей рефлексии смысла жизни в зависимости от пола и возраста.

История свидетельствует, что в эпоху стихийного развития общества всеобщая родовая сущность человека скрыта от сознания. Однако смысл жизни не отсутствует, он выражается в появлении и разворачивании исторически возможных качеств и в актуализации содержания, необходимого будущим поколениям. Смысл человеческого существования начинает сознательную и свободную реализацию в обществе такого исторического уровня, на котором применение научной философии для задач социального управления становится необходимостью, а всесторонне развитая жизнь и совершенствование общества и каждого индивида превращаются в сознательно поставленную цель.

Своеобразно повторяя ход истории, индивид на начальных этапах жизни не сознает всеобщего смысла своего бытия. Понятно, что реальный смысл жизни ребенка – в освоении социального и биологического содержания, присущего соответствующей возрастной ступени. Постепенно накапливаются социальные знания и умения, формируются механизмы нейропсихической регуляции. Следует отметить, что явное обращение к смысложизненной проблеме наблюдается лишь в подростковом возрасте. На этой стадии внимание к внешнему миру заменяется интроспекцией, а интенсивное половое созревание создает перспективу реализации биологического компонента смысла жизни (раскрывать свои возможности человеку необходимо на всех уровнях, включая биологический). На стадии подростка и в юношеском возрасте потребность в смысле жизни проходит три фазы: поиск и выбор готового образца для подражания сменяются самостоятельно сформированной абстрактной концепцией “космического” масштаба, которая в позднем юношестве уступает место конкретным решениям, соответствующим практике жизни.

При переходе к зрелости складывается устойчивое мировоззрение, смысл жизни понимается относительно полно, всесторонне и конкретно. Духовно и практически овладевая миром и развитием собственной личности, индивид углубляет мысленное проникновение во всеобщие стороны смысла своего существования, сознает проявление всеобщего в конкретных результатах деятельности на социальном и биологическом уровнях. В условиях реализуемого смысла переживание счастья человеческого бытия распространяется на все более общие и глубокие моменты жизни. Поскольку жизненный смысл обнаруживает ненасыщаемость, перспектива его относительно полной реализации отодвигается в будущее, а продолжительность индивидуальной жизнедеятельности бессознательно ощущается бесконечной.

С возрастом постепенно признаки снижения жизненного тонуса превращают в актуальную проблему конечности личного бытия. Смысл жизни приобретает в эти годы предельную конкретность, пронизанную пониманием всеобщей сущности человека. Перед индивидом стоит практическая задача – довести дело жизни до значимого результата, обеспечить

развитие достигнутого достойными продолжателями, передать опыт молодежи, внукам. Понятно, что осмысление глубинной сущности человеческой жизни, практической причастности ко всеобщему содержанию мира и общества сохраняют смысл конечного существования личности. Задуманный в конкретный период общественно-исторического развития и осуществленный смысл индивидуальной жизни, а также успешно поддерживаемое биологическое здоровье на всех – и особенно последних – этапах онтогенеза обуславливают достойный и естественный переход в физическое небытие (дальнейшая невещественная жизнь проблематична).

Представляется, что необходимость исторического развития человеческой сущности приведет к созданию в обществе будущего тысячелетия гуманистической педагогики, а общественные усилия по подготовке поколений нового человеческого качества станут соизмеримы или превысят затраты на овладение природой и развитие материальной и духовной культур. Не ограниченное заранее установленным пределом развитие человеческих индивидов приведет к обогащению смысла индивидуальной и общественной жизни и вызовет – вместе с началом полового созревания – сдвиг сознательной и сложной реализации жизненного смысла в сторону более молодых возрастных периодов.

Понятие смысла жизни имеет значение постигнутой, осознанной сущности человека и имплицитно включает в себя идеи ориентирования в системе ценностей и направленности развития этой сущности. Последняя состоит в производности человеком своего существования, в самом человеческом бытии, в творческом становлении и развитии все более высоких форм человеческой жизни. В самом общем виде реализация жизненного смысла означает познание, преобразование природы и самого человека (индивида и общества). Иными словами, человек живет как человек и углубляется в собственную родовую всеобщую сущность. Понятно, что смысл жизни предполагает ее цель как образ важнейшего итога деятельности человека. При этом возможна иерархия целей, а также их смена.

В целом жизнь человека представляет собой противоречие конечного и бесконечного бытия, и если человечество обладает возможностью бесконечного продления своего существования, то неизбежность смерти обесмысливает, по видимости, жизнь индивида. Понятно, что замыкание смысла жизни в индивидуальных пределах оборачивается трагедией “зряшного” бытия. Следует отметить, что смысл жизни реализуется лишь для человека, присваивающего всеобщее содержание мира, осознающего свою общественную природу и живущего как персонифицированное общество. Такой индивид частично переносит смысл своего существования на общество, интересы которого он разделяет. Богатство содержания субстрата социальной формы материи позволяет, с позиций материализма, предположить относительно самостоятельное существование отдельных невещественных компонентов субстрата человека после смерти вещественного тела индивида. Проблема требует исследования, а не огульного отрицания содержания религиозных и идеалистических учений. При достоверном обнаружении позитивных моментов в данном вопросе, смысл жизни в индивидуальном аспекте может получить новое содержание.

Сохраняя смысл своего существования, человек передаст детям не только социальное содержание, но повторяет себя в потомстве и биологически. Воспроизводство человеческого рода осуществляется прежде всего биологическим, половым путем, и каждый новорожденный является представителем биологического вида *Homo sapiens*. Конечно, биология человека специфична, закрепляет формирующееся социальное воздействие в филогенезе, однако общая природа низшей основы, непосредственно примыкающей к социальному уровню, остается биологической (биология человека универсальна, пластична и гуманистически направлена). Любой младенец после рождения совершает в течение жизни превращение из биологической формы материи в интегрально-социальную.

Полноценная жизнь человека предполагает плодотворное функционирование и развитие всех иерархически организованных уровней, поэтому смысл человеческой жизни требует полного развертывания не только социального, но и биологического содержания, биологических способностей и потребностей. Среди биологических факторов следующим по важности

за возрастом выступает пол. Следует различать социальный и биологический пол индивида. Биологический, или собственно пол, задается генетически. Социальный включает прижизненно формируемое сознание принадлежности к определенному полу и соответствующее поведение, предписываемое обществом. Социальный пол играет роль сопрягающего звена между относительно неизменным содержанием биологического пола и исторически изменчивой социальной средой. Полное социальное равенство людей как интегрально-социальных существ не стирает особенностей, привносимых телом. Относительная самостоятельность биологии человека приводит к неустранимому (исторически изменчивому) воздействию половых различий на образ жизни и, следовательно, на личность и сознание индивидов.

В широком плане отношения к миру, обществу и самому себе смысл жизни у представителей различного пола одинаков, различается лишь в особенностях, которые исторически изменчивы, но неизбежны. Половая жизнь человека включает два важнейших относительно самостоятельных аспекта – сексуальный (в широком смысле) и деторождения. Представление о смысле жизни начинает осознанно сказываться одновременно с половым созреванием. Это совпадение обусловлено, с одной стороны, обращением подростка к своему “внутреннему Я”, а с другой – формированием биологической способности вступить в сексуальные отношения и продолжить себя в потомстве и, значит, реализовать биологическую компоненту смысла жизни.

Историческое развитие сексуальных отношений приводит к постепенному вызволению женщины из порабощенного состояния, в котором она пребывала в классовых обществах, к отказу от “двойной морали” в отношениях между полами. По мере включения в общественное производство и социальную жизнь женщина неуклонно освобождается от статуса дополнения мужчины, и любовь, сохраняя важнейшее значение, теряет довлеющее место в структуре жизненного смысла. Выбор “партнера” в любви, спутника жизни осуществляется не только по биологическим параметрам, но и по признаку осуществления смысла жизни. Гегель отмечает, что “семья как непосредственная субстанциональность духа имеет своим определением свое чувствующее себя единство, любовь, ... так что умонастроение внутри семьи состоит в обладании самосознанием своей индивидуальности в этом единстве как в себе и для себя сущей существенности, чтобы являть себя в ней не как лицо для себя, а как член этого единства” [1, с.208].

Как для мужчин, так и для женщин реализация смысла существования равно нуждается в продлении существования, сохранения себя в детях, однако значимость и хронологический акцент в осуществлении данного смысложизненного аспекта у полов неодинаковы. Отличие состоит в длительности и эффективности репродуктивного периода (для женщин вероятность рождения здорового потомства сдвинута к началу периода). Деторождение особенно способствует расцвету и сохранению здоровья женского организма. Фактическая биологическая ответственность за благополучную жизнь ребенка также различны.

На историческом этапе автоматизированного производства и онаученного материального труда человек превращает развитие своих сущностных сил в самоцель и удовлетворяет сложные биологические и высшие социальные потребности, раскрывающие глубинные пласты человеческой сущности. Раскрепощение и свободная “игра” биологических сил человека будут сопровождаться сознательным управлением биологическими особенностями человека, связанными с половыми различиями, с целью наиболее полного осуществления смысла человеческой жизни.

Особым способом человеческого отношения к предметному миру выступает собственность. Ее смысл для “моего Я” раскрывается через три среды “моего бытия”: безопорности, безоснованности и отягощенности смертью; ограниченности другими; устремленности к абсолютному, потенциальной безграничности. В соответствии с этими тремя срезами собственности переживается “Я” в трех аспектах: 1) собственность становится *опорой и основанием* “моего бытия”, ведь земельный участок, дом, счет в банке становятся символом устойчивости, они запечатлевают навечно на себе отпечаток личности, хозяина; 2) собственность становится *средством самоидентификации*, поскольку указывает границы “моего индивидуального

мира" (мода, коллекционирование); 3) собственность – средство экспансии Я, его безграничного расширения. Жизнь человека подменяется "жизнью частной собственности".

Литература:

1. Скирбекк Г., Гилье Н. История философии. – М.: Владос. 2000. – 800с.
2. Гегель. Философия права: Пер. с нем. Б. Столпнера и М.Левиной – М., 1990.
3. Ницше. Философия в трагическую эпоху. – М.: "Refl – boo". 1994. – 411с.
4. Сковорода Г. Твори: У 2 т. – К.: Наукова думка, 1973.
5. Соціологічна думка України: Навчальний посібник / В.М.Захарченко, В.Ф.Бурлачук, М.О.Молчанов та ін. – К.: Заповіт, 1996, – 424с.
6. Kierkegaard Td. A. Naess. – Olso, 1966. – P11.
7. Хайдеггер М. Время и бытие. – М.: Республика, 1999. – 447с.